https://doi.org/10.24271/garmian.367 http://jgu.garmian.edu.krd

كەلار و دەوروبەری لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە مێژووییەكاندا

(1800-1900ز)

خالد محمود كريم

بەشی زانستە كۆمەڵایەتییەكان , كۆلێژی پەروەردەی بنەرەت, زانكۆی گەرمیان

Khalid.mahmood@garmian.edu.krd

پوختە

كەلار ناوێكی نوێیە بۆ ناوچەیەكی دێرین و مێژوویی، قۆناغە جیاجیاكانی ئەو مێژووە بەگشتی، تا دەگاتە ڕۆژگارەكانی جەنگی یەكەمی جیهانی(1914-1918ز)، ناڕۆشن و تەمومژاویی و قسە لە سەرنەكراوە، لە هەندێ زانیاری سەرەتایی زیاتر شتێكی ئەوتۆی لە بارەوە نازانین! بەگوێرەی بەڵگە شوێنەوارییەكان، هەروەها سەرەداوی هەندێ زانیاری نێو سەرچاوە مێژووییەكان، ناوچەكە ڕیشەیەكی گەلێك مێژوویی و دێرینی هەیە. بەلاَم ئەم ناوچەیە لە ڕووی كۆنە ناسی و لێكۆڵینەوەی مێژووییەوە، كە لە میانەیەوە هێڵە گشتییەكانی مێژووی قۆناغەكانی پێشووتری ڕوونبكاتەوە، تا ئێستا كەنارێكی پشتگوێخراوبووە و تیشكێكی ئەوتۆی نەخراوەتەسەر، لە كاتێكدا لەم ڕووەوە شایستەی لالێكردنەوەی تایبەتە.

ئەم توێژینەوە هەوڵێكی سەرەتاییە، بۆ تیشكخستنە سەر ئەو ناڕۆشنی و تەمومژاوییەی لە مێژووی ناوچەكەدا هەیە لەو دیو ڕۆژگارەكانی سەدەی بیستەمەوە، بەتایبەتیش سەدەی نۆزدەهەم، هەڵبەتە لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە كۆن و بەڵگە شوێنەوارییەكان، هەروەها سەرچاوە مێژوویيە نوێیەكاندا. تیایدا دەیسەلمێنین پێش دامەزراندن و پەرەسەندنی گوندی كەلاری كۆن، كە بووەتە بناغە بۆ كەلاری ئەمڕۆ، ناوچەكە لە سەدەی نۆزدەهەم دا بە "شێروانە" ناسراوبووە، گوندێكیش بەو ناوەوە، لەدیوی باشووری قەلاَكەی ئەمڕۆدا هەبووە.

كلیلی ووشەكان : كەلار ، لێكۆڵینەوەی مێژوویی، سەدەی بیستەم، سەدەی نۆزدەهەم، گوندی كەلاری كۆن

دەستپێك

ئێمە لە میانەی بەڵگە شوێنەوارییەكانەوە دەزانین، كە ژیان و ئاوەدانی لە كەلار و دەوروبەریدا، ڕیشەیەكی مێژوویی دوورودرێژ و دێرینی هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ چاخەكانی فەرهەنگی حەلەف لە هەزارەی شەشەمی پێش زایین، هەڵبەتە دەكرێ گریمانەی زۆر كۆنتر لەو مێژووەش بۆ بوونی ئاوەدانی و ژیان لە ناوچەكەدا بكرێت. بەلاَم ئەوەی جێگەی سەرنجە، نە لە كنە و پشكنینە سەرەتاییەكاندا سەبارەت بەمێژووی دێرین، نە لە سەرچاوە مێژووییەكانیشدا دەربارەی مێژووی قۆناغەكانی دواتر،

تا دەگاتە سەرەتاكانی سەدەی نۆزدەهەم، هیچ ئاماژەیەك بۆ ناوی مەڵبەندێكی ئاوەدان لەم ناوچەدا نابینینەوە، كە بوویێتە بناغە بۆ ئەو ئاوەدانییەی، كە لە قۆناغەكانی دواتردا بە كەلار ناوبانگ دەردەكات.

وەك دەزانین كەلار ناوێكی نوێیە بۆ مەڵبەندێكی كۆنتر، ناوەكەی لە گوندێكی ناوچەكە وەرگرتووە، ئەویش گوندی "كەلاری كۆن"ە، كە لە ئەمڕۆدا گەڕەكێكی شارەكە پێكدێنێت. بەگوێرەی یادگەی لۆكاڵی سەرەتای دامەزراندنی ئەم گوندە دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم، بەڵام تا ئێستا نەتوانراوە بەگەڕانەوە بۆ سەرچاوە مێژووییە باوەڕپێكراوەكان، دامەزراندن و درووستبوونی ساغبكرێتەوە. بۆیە سەبارەت بە مێژووی ئەم گوندە هەروەها ئەو ناوچەی كەلارو دەوروبەری لەخۆدەگرێت، بێجگە لە كەمەكێك زانیاری سەرەتایی و ڕاگوزەر هیچی تر لەبارەی ڕۆژگارەكانی ئەو دیو سەدەی بیستەمییەوە نازانرێت؛ ئەو كەمە زانیارییە ڕاگوزەرەیش كە هەیە پشت بە یادگەی لۆكاڵی دەبەستێت، تا ئێستا هیچ سەرچاوەیەكی مێژوویی ڕوون و پشتڕاستی نەكردوونەتەوە. نەبوونی زانیاری مێژوویی و سەرچاوەی پێویست، وایكردووە مێژووی ناوچەكە بە لێڵی و تەمومژاوی بمێنێتەوە.

پرسیارەكە ئەوەیە، بۆچی ئەم مەڵبەندە ئاوەدان و پڕ ژیانە، بەراورد بەشوێنەكانی تری دەوروبەرمان، زانیارییەكی ئەوتۆ لە بارەی ڕۆژگارەكانی ئەو دیو سەدەی بیستەمییەوە نازانرێت؟ دیوێكی ئەم پرسیارە بە بڕوای تۆژەر پەیوەندی بەوەوە هەیە، كە هێشتا كنەو پشكنینی ورد بۆ ناوچەكە نەكراوە، لە كاتێكدا تێكڕای ناوچەكە دەوڵەمەندە بە سامانی شوێنەواریی. بەدیوێكی تردا ناوچەكە نەكەوتۆتە سەر هیچ كام لەو هێڵانەی دەچوونەوە سەر مەڵبەندە ئاوەدانانەكانی دەوروبەری، بە تایبەتی لە مێژووی نوێدا. بۆ وێنە، كفری كە كەوتۆتە ڕۆژئاوای كەلار، دەكەوتە سەر هێڵێك، كە لە سلێمانییەوە دەڕۆیشتەوە سەر بەغداد (سلێمانی قەرەداغ- سەگرمە-ئیبراهیم خان لە باكوور، قەرەتەپە-دەلی عەباس- بەغداد لە باشوور). یان خانەقین لە باشووری ڕۆژهەڵاتی كەلار، وێڕای ئەوەی كەوتۆتەوە سەر ئەو هێڵە سەرەكییەی میسۆپۆتامیای بە ناوچەكانی ئێرانەوە گرێدەدا، لە هەمان كاتدا هێڵێكی تری هاتوچۆی مامناوەند، كە بە ناوچەكانی مەیدان و دەشتی شێخان و چەمی دەربەندا تێپەڕدەبوو، دەیبەستەوە بە دەشتی شارەزوور هەورامان و پێنجوێن. بوونی ئەو ناوچانە لەسەر ئەو هێڵانە كە ئاماژەمان بۆ كرد، وایكردبوو گەشتەوەر و گەڕیدە بیانییەكانی سەدەی هەژدەهەم و نۆزدەهەم بەتایبەت پیاگوزەربكەن، لەو ڕێگەشەوە هەندێ زانیاری، ئەگەر كەمیش بووە، لە بارەیانەوە تۆماربكرێت. بۆیە دەبینین ئەو ناوچانە بەراورد بە كەلاری ئێستاو دەوروبەری، زانیاری زیاتریان لە بارەوە هەیە، بەتایبەتیش لەسەر قۆناغی سەدەی نۆزدەهەم، كە لە نیوەی دووەمی سەدەكە بەدواوە، ئیتر ناویان وەك ناحیەو قەزا دەچێتە نێو دابەشكردنە كارگێڕییەكانی دەوڵەتی عوسمانییەوە.

ئەگەر ناوچەیەكی تری نزیك لە كەلار بە نموونە وەربگرین، ئەویش (زەنگاباد)ە، دەبینین هەر لە ناوەڕاستەكانی سەدەی شانزەهەم بەدوا، لە چوارچێوەی دابەشكردنە كارگێڕییەكانی دەوڵەتی عوسمانیدا، وەك لیوایەك سەر بە بەغداد ناوی هاتووە، بەم بۆنەشەوە هەندێ زانیاری، ئەگەر سەرەتایش بێت، دەرباری بوونی ژیان و ئاوەدانی ئەم ناوچەیە دەزانرێت.

ئەوەی لە بارەی مێژووی ناوچەی کەلارەوە نوسراوە تا ئێستا، زیاتر دەربارەی لایەنەکانی مێژووی سەدەی بیستەم بووە، قۆناغەکانی پێش ئەو مێژووە نەپشکنراوە و بە ناڕۆشنی ماوەتەوە، شتێکی ئەوتۆی لە بارەوە نەوتراوە. لەو بڕوایەوە کە شتێکی ئەوتۆ لە بارەی مێژووی ئەو سەدانەوە نازانرێت، کە کەوتوونەتە پێش سەدەی بیستەمەوە، بۆیە هەر زانیارییەك، ئەگەر کەمیش بووە، پاڵپشت بە زانیاری و بەڵگە شوێنەوارییەکان، یان سەرچاوە ڕەسەن و مێژووییەکان، تیشکێك بخاتە سەر ڕۆژگارە دێرینەکان ناوچەکە، لە ئەمڕۆدا نرخێکی ئێجگار گەورەی دەبێت. ئەم توێژینەوە هەوڵێکی سەرەتاییە بۆ تیشك خستنە سەر ئەو ناڕۆشنی و تەمومژاوییەی لە مێژووی ناوچەکەدا هەیە، لەو دیو ڕۆژگارەکانی سەدەی بیستەم، هەڵبەتە پشتبەست بە بەڵگەو زانیارییە شوێنەوارییەکان و سەرچاوە مێژووییە نوێیەکان.

توێژینەوەکە لە دەستپێکێك و دوو تەوەر پێکهاتووە، تەوەری یەکەم تەرخانکراوە بۆ تیشکخستنە سەر مێژووی کۆنی ناوچەی توێژینەوە، لەبەر ڕۆشنایی بەڵگە شوێنەواری و زانیارییە مێژووییەکان، بۆ ئەوەی لەو میانەوە تیشکێك بخەینە سەر هێڵە گشتییەکانی مێژووە ئاڵۆز و ناڕوونەکەی، هەر لە کۆنەوە تا دەرکەوتنی عوسمانییەکان. تەوەری دووەمیش، تیشکی خستۆتەسەر مێژووی نوێی ناوچەکە، بەتایبەت مێژووی سەدەی نۆزدەهەم، تیایدا پشتبەست بە سەرچاوە مێژووییەکان، دەیسەلمێنین پێش دامەزراندن و پەرەسەندنی گوندی کەلاری کۆن، کە بووەتە بناغە بۆ کەلاری ئەمڕۆ، لە سەدەی نۆزدەهەم دا ناوچەکە بە "شێروانە" ناسراوبووە، گوندێکیش بەو ناوەوە لە دیوی باشووری قەڵاکەی ئەمڕۆدا بوونی هەبووە.

تەوەری یەکەم/

کەلار و دەوروبەری لە مێژووی کۆندا لە میانەی بەڵگە شوێنەواریی و زانیارییە مێژووییەکاندا

بەڵگەی شوێنەواری و ئاماژەکان لە کۆنترین سەردەمانی مێژوویی و پێش مێژوویدا هەن، بۆ بوونی سەرچاوەکانی ژیان و ئاوەدانی لە ناوچەی کەلار و دەوروبەریدا. بەڵام بەهۆی ئەنجامنەدانی هەڵکۆڵینی شوێنەواری بەشێکی زۆر لە مێژووی ناوچەکە لەژێر خاکدا ماوەتەوە و ئاستی زانیارییەکان سەبارەت بە مێژووی کۆن و تەنانەت نوێی ئەم ناوچە سنووردارە، لە چوارچێوەی ئەو گەڕان و پشکنینە شوێنەوارییە سەرەتاییانەی لە سنووری کەلار و دەوروبەریدا ئەنجامدراون توانراوە چەندین پاشماوەی شوێنەواری، کە بۆ سەردەمە یەك لە دوای یەکەکان دەگەڕێتەوە بدۆزرێتەوە، کە لە چاخەکانی پێش مێژووەوە دەستپێدەکات تاوەکو دوا قۆناغەکانی سەدە نوێیەکان.(1)

کۆنترین پاشماوەی شوێنەواری لەم ناوچەیە، کە تاکو ئێستا دۆزراوەبێتەوە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی چاخی بەردینی نوێی گلێنەکاری (Pottery Neolithic) و سەردەمی حەسوونە (5800-5500پ.ز)، لە گرنگترین ئەو شوێنە شوێنەوارییانەش، کە پاشماوەی فەرهەنگی حەسوونەی لێدۆزراوەتەوە (تەپەی سیروان)ە، گرنگترین دۆزراوەکانیش بریتییە لە پاشماوەی گلێنەیی کە بە کوالیتێکی نزم دروستکراوە، دیواری گۆزەکان زبرە و تێکەڵە بە پووش و کا، هەروەها دەفر و کوپەڵەو شان و ملی گۆزەیە.(2) لە چوارچێوەی کارو چالاکیە شوێنەوارییەکانی ناوچەکەشدا، بەشێوەیەکی دیارو بەربڵاو

پاشماوەی گڵێنەی فەرهەنگی حەلەف و بەڵگەی ئاوەدانی و چەندین نشینگە، کە بۆ سەردەمی حەلەف دەگەڕێتەوە دۆزراونەتەوە، یەکێك لەوانە کەوتووەتە دەشتی کانی ماسی لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کەلار.(3)

بەڕێوبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان-یش لە ساڵی (2012ز)، پاش دوو وەرز لە کاری کنەو پشکنین لە "گردی ڕەحیم" لە شارۆچکەی ڕزگاری لە ڕۆژئاوای کەلار، چەندین پاشماوەی شوێنەواریی دۆزییەوە، وەك گڵێنەی جۆراوجۆر و بیناسازی، کە دەگەڕێتەوە بۆ هەمان چاخی فەرهەنگیی، دۆزینەوەکان چەندین شێوازی نەخشی ڕەنگاو ڕەنگ لەخۆدەگرێت، کە لە سەر گۆزەکان دۆزراونەتەوە، لە گرنگترینیان وێنەی چەند مرۆڤێکە لەسەر گۆزەیەك، کە پێدەچێت ئافرەت بن لە کاتی هەڵپەڕکێ دا.(4) یەکێکی تر لە بەڵگە شوێنەوارییەکان، کە گرنگی مێژووی ناوچەکە پیشاندەدات لە ڕووی ئاستی پێشکەوتنی کاری هونەری و پیشە دەستییەکانەوە، دۆزینەوەی چەند گۆڕێکە لە یەکێك لە گەڕەکەکانی کەلار (بەردەسووری خواروو)، کە چەند گڵێنەو کانزا و مووروییەکی تێدا بوو، مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ چاخی جمده نصر(3000-2800پ.ز).(5)

یەکێك لەگرنگترین چالاکییە شوێنەوارییەکان، کە لە ناوچەکەدا ئەنجامدراوە و بەشێکی نادیاری مێژووی کۆنی ناوچەکەمان بۆ ڕووندەکاتەوە، پرۆژەی ناوچەی سیروان (Sirwan regional project)ە، کە تیمێك لە هەردوو زانکۆی گلاسکۆی بەریتانی و کۆلێجی دارمۆسی ئەمریکیی لە نێوان ساڵانی(2013-2014ز) پێی هەڵساون، لە دەرەنجامی کارەکانیان دەرکەوتووە گەرمیان بەگشتی و ناوچەی کەلار بەتایبەت یەکێك بووە لە ناوچە گرنگ و دیارەکانی سەردەمی برۆنزی- Bronz Age (2500-1200پ.ز)، چەندین نشینگەی شوێنەواری تۆمارکراوە، کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پێش زایین.(6)

زانیارییە مێژووییەکانیش گرنگیی و پێگەی ستراتیجیی ناوچەکە لەم قۆناغەدا دەسەلمێنن، چونکە کەلار و دەوروبەری، وەك بەشێکی گرنگی خوارووی گەرمیان(7)، بەحوکمی نزیکی لە ناوەندی دەوڵەتە یەك لە دواییەکەکان، کە لە میسۆپۆتامیا سەریانهەڵدەدا وایکردووە هەمیشە گۆڕەپانێکی گەرمی بەشێکی زۆر لەو چالاکییە سەربازییانە بێت کە لە نێوان ئەو دەوڵەتانە و گەلانی ناوچەکە یان هەر هێزێکی تر بەرپابووە. بەگوێرەی لێکۆڵینەوە مێژووییەکان، بۆ یەکەم جار کە لە مێژووی نوسراودا ئاماژە بۆ ئەم ناوچە کرابێت، لە سەردەمی بنەماڵەی ئەکەدی (2334-2211پ.ز)دا بووە، کە یەکەمین بنەماڵەیە سامییەکان لە میسۆپۆتامیا دایانمەزراند، سارگۆنی (2334-2279پ.ز) دامەزرێنەری ئەم بنەماڵەیە لە نوسینەکانیدا ئاماژەی بۆ پەلاماردانی "سیمیرووم" کردووە، کە بەگوێرەی "کۆزاد محەمەد ئەحمەد" پێدەچێت شانشینێکی کۆنی ناوچەی گەرمیان بووبێت و پایتەختەکەی لە شێروانە بووبێت.(7)

هەروەها لە یەکێك لە گڵێنە مێژووییەکانیشدا دەرکەوتووە، نەرام-سین (2254-2218پ.ز)ی کوڕەزای سارگۆنی ئەکەدی باس لە سەرکەوتنی خۆی دەکات لە چیای خاشمی، کە بەگوێرەی ئاماژەی سەرچاوە نوسراوەکان، چیایەکە دەکەوێتە بەشی باکووری گەرمیان. هەروەها لە چوارچێوەی جموجووڵی سەربازیی گوتییەکاندا دژ بە ئەکەدییەکان، ناوچەکە سەرلەنوێ

بووەتەوە گۆڕەپانی جەنگەكانی نێوان ئەو دوو هێزە. لەپاش جێگیربوونی دەسەلاَتی بنەماڵەی سێیەمی ئوور (2112-2002پ.ز)، بەدیاریكراوی لە ڕۆژگاری دووەم پاشای ئەم بنەماڵەدا بە ناوی شولگی (2094-2047پ.ز)، بەشێوەیەكی ڕێكخراوو بەرنامە بۆداڕێژراو گەرمیان وێران و كاولكراوە. چونكە لەسەر ڕێگای هەر لەشكرێك بووە، كە ئامانجی پەلاماردانی ناوچەكانی باكوور بووە.(8)

توێژینەوەكان ئەوە ڕووندەكەنەوە كە "سیمیرووم" لە ڕۆژگاری پاش ڕوخانی بنەماڵەی سێیەمی ئوور لە (2004پ.ز)دا بووەتە شانشێكی وا بەهێز، كە هەژموونی بەسەر بەشێكی گەورەی ناوچەكەدا سەپاندووە، نوسینە مێژووییەكان ئەوە ئاشكرادەكەن، كە شەڕێكی قورس لە نێوان سیمیرووم لەلایەك و سیماشكی و ئامووریەكان لە لایەكی ترەوە بەرپابووە، ئامانجی شەڕەكە دەستبەسەراگرتنی ناوچەی گەرمیان بووە تاوەكو شەپۆلێكی كۆچهێنی ئامووری، كە لە بیابانەكانی ڕۆژئاواوە هاتبوون لە ناوچەكەدا نیشتەجێبكرێن.(9)

لە سەردەمی بابلی كۆن (دەوروبەری 1763-1595پ.ز)دا دەوڵەتی سیمیرروم دەسەلاَتی لاوازدەبێت، لاوازبوونیشی هاوكات بووە لەگەڵ دەركەوتنی دەوڵەتێك لە ناوچەكانی دیالە، كە بە"ئێشنوننا" ناسراوە و "تەل ئەسمەر"ی ئێستا ناوەندەكەی بووە. لە ڕووداوەكانی ناوچەكە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی پادشای ئێشنوننا "ئیبیق ئەدەد-ی دووەم" ئاماژە بۆ فراوانبوونی ئەو شانشینە بەرەو ناوچەكانی گەرمیان هەن، لەگەڵ ئەوەشدا لەم قۆناغەدا گوتییەكان لە گەرمیان و دەوروبەریدا خاوەن دەسەلاَت و پێگەیەكی گرنگ بوون.(10)

یەكێك لە دیارترین شوێنە شوێنەوارییەكانی ناوچەكە قەلاَی شێروانەیە، لە كنەو پشكنینە سەرەتاییەكانی ساڵی (1988ز)دا، بۆ هەردوو گردی یەكەم و دووەمی قەلاَكە ئەوەیان دەرخستووە، كە گردەكان شوێنی نیشتەجێبوون بووە لە چەندین سەردمی جیاوازدا، لەوانە لە پاشماوەی سەردەمی برۆنزییەوە تا سەردەمی ئیسلام.(11) بەهۆی بەریەككەوتنی چینەكانی خوارەوەی قەلاَكەش لەگەڵ تەوژمی لافاودا لە باران لافاوەكەی ساڵی (2012ز) چەندین پاشماوەی گڵێنەیی و كانزا دەركەوتوون، كە مێژووەكەیان دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگارەكانی (1800-1600پ.ز).(12) بە بڕوای ئالتەوویل و هاوڕێكانی بەهۆی گەورەیی قەبارەی گردەكە و ئەو شوێنە ستراتیجییەی كە لێیەتی پێدەچێت پایتەختە شارێك و ناوەندێكی بەڕێوەبردنی گرنگی یەكێك لە شانشینە دیارەكانی ناوچەكە بووبێت، لەوانە سیمیرووم یان لولوبووم وە یان نیقوم.(13)

یەكێك لە دۆزینەوە شوێنەوارییەكان، كە قۆناغێكی تری مێژووی دێرینی ئەم ناوچەیە دەخاتەڕوو، ئەو پاشماوە شوێنەوارییانەیە، كە لەنموونەیەكی بچووكی گردەكەی ژێر بازاڕی سەنتەری شاردا دۆزرانەوە، لەوانە چەندین جۆر گڵێنەو بەردو گۆڕ بوون، كە مێژووەكەیان دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی نێوان سەدەكانی (1600-1400پ) واتا سەردەمی كاشییەكان.(14) هەروەها دۆزینەوە شوێنەوارییەكانی تەپەی كەلاَن)ە كە دەكەوێتە باشووری كەلارەوە، پاشماوەی شوێنەوارەكانی ئەم تەپە دەرخەری ئەو ڕاستییەن، كە ئەم ناوچەیە بە درێژایی هەزارەی دووەمی پێش زایین تاوەكو سەدەكانی ناوەڕاست بە بەردەوامی

جێگەی ژیان و ئاوەدانی بووە، هاوکات هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکانی کانی ماسی لە ڕۆژهەڵاتی شاری کەلار و ئەو پاشماوانەی کە لێی دۆزراونەتەوە ئەوە دەردەخەن، کە لە ناوەڕاست و کۆتایی چاخی برۆنزدا، کەلار و ناوچەکە مەڵبەندێکی گرنگ بووە و پێدەچێت پەیوەندییەکی بەهێز لەنێوان نشینگەی کانی ماسی و قەڵای شێروانە و تەپەی کەلان هەبووبێت، بەو پێیەی لێکچونێك هەیە لە نێوان هەرسێ نشینگەکەدا، لە جۆرو شێوازی پاشماوە شوێنەوارییەکاندا. پێدەچێتیش سەر بە شانشینێکی گرنگ و بەهێزی ناوچەکە بووبێتن لە هەزارەی دووەمی پێش زایینیدا.(15)

لە سەردەمەکانی دواتردا، سەردەمی سلوکی (312-64پ.) و ئەشکانی-پارتی (247پ.ز-224ز) زانیارییەکان زۆر کەمتر دەبنەوە، بەگوێرەی کتێبەکەی (کلینی) کە تایبەتە بە جوگرافیای جیهانی کۆن، ئیمپراتۆریای ئەشکانی لە هەژدە شانشین پێکدەهات، پانزدەیان لە شانشینەکانی "سەروو" و حەوتیان شانشینەکانی "خواروو" بوون، پێدەچێت ناوچەی کەلار و دەوروبەری وەك بەشێك لە گەرمیان، کە بەزمانی پەهلەویی ئەشکانیی ئەو ڕۆژگارەش هەر گەرمیکان-ی پێ دەوترا، لەچوارچێوەی شانشینەکانی خوارووادا بووبێت.(16) دۆزینەوە شوێنەوارییەکان بوونی ژیان و ئاوەدانی ئەم قۆناغە دەسەلمێنن لە گوندی بەرلووت، کە بەچەند کیلۆمەترێك دەکەوێتە باکووری سەنتەری شاری کەلار لە یەك شوێنەوار، لە دوو کاتی جیاوازدا، دوو گۆڕی ژن و پیاوێك دۆزرانەوە، مردووەکان لە نێو تابووتی گڵێنەی شێوە هێلکەیدا نێژراون، لەگەڵ پاشماوەی وەك کانزا و مووروو و مۆری بەردین، کانزاکان بریتیبوون لە جێ ئاوێنەو کلدانی ئافرەتان، مووروەکان لە بەرد دروستکراون، کە نەخشی جۆراوجۆری ئەندازەیی و ئاژەڵیان لەسەر هەڵکۆڵراوە، مێژووی ئەم گۆڕانە دەگەڕێتەوە بۆ نێوان ساڵانی (138پ.ز-228ز). لە ساڵی (2015ز.)دا لە گردی شێروانە گۆڕێکی تری هاوشێوە دەرکەوت، کە چەند پارچە زێڕێکی شێوە سینەبەندی لەگەڵدابوو مێژووەکەی هاوسەردەمە لەگەڵ دوو گۆڕەکەی گوندی بەرلووت.(17)

زانیارییە مێژووییەکان و دۆزینەوە شوێنەوارییە نوێیەکان ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن، کە ناوچەی گەرمیان بەگشتی لە ڕۆژگاری ساسانیدا، بەشێکی گرنگ بووە لە هاوکێشە و گۆڕانکارییە سیاسیی و ئابوورییەکان, بەگوێرەی سەربوردەی ڕووداوە مێژووییەکانی سەرەتاکانی سەردەمی ساسانی، یەکێك لە پاشاکانی گەرمیان بەناوی "دومیتانا" کە بە "پادشای کەرخ و سلۆخ" ناوبراوە، پشتگیری ئەو هاوپەیمانێتییەی کردووە، کە ئەردەشیری یەکەمی دامەزرێنەری بنەماڵەی ساسانی، لە دژی ئەردەوانی پێنجەمی دوایین پادشای ئەشکانی پێکیهێناوە. ئەم جۆرە لە ڕۆڵ و پشتگیریکردن و بۆ یەکالاکردنەوەی ناکۆکییە سیاسییەکان لە قۆناغەکانی تری ساسانیدا دووبارە بووەتەوە، کاتێك گەرمیانییەکان لە شەڕو شۆڕەکانی پاش مردنی بەهرامی سێیەم پشتگیری نارسە(293-303ز)یان کردووە بۆ هاتنی بۆ سەر تەختی پاشایەتی ساسانی، بەو ئومێدەی بە بوونی فەرمانڕەوایەکی بەهێز و بەتوانا، مەترسی ڕۆمانەکانیان لێ دووربکەوێتەوە.(18) هەروەها ناوچەکە بەگشتی بەگوێرەی لێکۆڵینەوە مێژووییەکان، لە ڕۆژگاری ساسانیدا، ڕێی هاتوچۆ بووە لە نێوان تەیسەفون (سەلمان پاکی ئێستا) و شاری شیز، کە شوێنی حەجکردنی زەرەدەشتییە ساسانییەکان بووە، بەشێکی گرنگی ئەو شاڕێیە بەم ناوچەیەدا تێپەڕیوە، هەر ئەمەشە وایکردووە لەو ڕۆژگارەدا، لەو نێوانەی کەوتۆتە نێوان(خانەقین-کەلار)، بینایەکی ئێجگار گرنگ و گەورە دروست بکرێت، تا

هەم قەلا و هەم ویستگەیەکی گرنگی سەر ڕێگای نێوان ئێرانی ئەو کات و گەرمیان و میسۆپۆتامیا بێت، ئەویش بینای حەوش کوڕووە، کە بینایەکی گەورەی پڕ ژوور و دالان و هەیوانی بە بەرد و قسڵ بونیانراوە.(19)

زیادبوونی ژمارەی نشینگەکانیش لە ماوەی دەسەڵاتی ساسانییەکاندا(224-651ز) بەڵگەیە لەسەر بەرەو پێشچوون و گۆڕانێك لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە لە ناوچەکەدا، بەو پێیەی ژمارەیەکی زۆر کەناڵی ئاودێری گەورە تێبینی کراوە، لەوانە کەناڵێکی ئاودێری لە بەرد و قسڵ درووستکراو، کە (چل) کیلۆمەتر درێژە و دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگاری ساسانییەکان.(20) ئەم کەناڵە ئاودێرییە کە لە یادەوەری لۆکاڵیدا بەجۆگە (گاورییەکە) ناسراوە، پرۆژەیەکی ئاودێری سەردا پۆشراوی ئەندازەییە، بەهۆیەوە لە بەرزاییەکانی گەڕەکی بەردەسووری ئێستای کەلارەوە، لە ڕووباری سیروانەوە ئاوی گواستۆتەوە بۆ دەشتاییەکانی کەلار و دەوروبەری. پرۆژەکە بەگوێرەی ڕا پۆرتێکی تیمەکەی هەردوو زانکۆی گلاسکۆ و دارمۆس، کە نزیکەی چواردە کیلۆمەتر چوارگۆشەی زەوی کشتوکاڵی بە ئاو داپۆشیوە، بەڵگەیە لەسەر ئاستی بەرزی ڕێبازی ئاودێری پارتی-ئەشکانی(247پ.ز-224ز) و ساسانی(224-651ز)(21) شوێنەوارناسە لۆکاڵییەکان-یش کەلێکۆڵینەوەی مەیدانییان لەسەر ئەنجامداوە، گەورە و گرنگی ئەم پرۆژە پشتڕاست دەکەنەوە و کەناڵەکەیان وەك ئاماژەیەکی گرنگ لە بواری پشتبەستنی مرۆڤ بە گشتوکاڵ ڕاڤەکردووە(22) لەو بڕوایەشدان کەناڵەکە بەڵگەیە لەسەر پێشکەوتنی کاری ئەندازیاری لەو سەردەمەدا، ئەوەش پیشاندەدات کە ڕێژەی دانیشتووانی ناوچەی کەلار لەو ڕۆژگارەدا زۆربووە.(23) بەگوێرەی یەکێك لە شوێنەوارناسەکان لە کوردستانی کۆندا جۆگەی وا گەورە و درێژ لێنەدراوە(24). پرۆژەیەکی لەم چەشنە بە بڕوای تۆژەر، بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگرە لەسەر زیندوێتی ژیان و سەقامگیری و پێشکەوتنی کشتوکاڵ و ئابووری لە کەلار و دەوروبەری لە ڕۆژگارە کۆنەکاندا.

دوا بەدوای شەڕی (جەلەولا)یش لە ساڵی (16ك=637ز.)، کە لە نێوان سوپای ئیسلام و یەزدگردی سێیەم(631-651ز) پادشای ساسانی ڕوویدا، کە بە شکستی دەوڵەتی ساسانی کۆتایهات. بەرەی عیراقی سوپای ئیسلام ناوچەی گەرمیان، کە نزیکترین ناوچەیە لە جەلەولاوە کردە بەشێك لە ئامانجەکانیان ئەوەبوو تا دەوروبەری ساڵی (641ز) تەواوی ناوچەکانی گەرمیان کەوتە ژێر دەسەڵاتیان.(25)

بەداخەوە هەواڵ و ڕووداوەکانی ناوچەکە لە ڕۆژگارەکانی خەلافەتی ئیسلامی، کە کەوتۆتە نێوان ناوەڕاستەکانی سەدەی حەوتەم تا ناوەڕاستەکانی سەدەی پانزەهەم زۆر ناڕۆشن و تەمومژاوین، بێجگە لە هەندێ کەرەستەی شوێنەواری کەم نەبێت، کە لە چینەکانی سەرەوەی گردی شێروانە دۆزراونەتەوە(26)، تا ئێستا بەڵگەیەکی ئەوتۆی شوێنەواری بۆ ڕووداوو پاشماوەکانی ناوچەکە لەو ڕۆژگارانەدا لەبەردەستدا نییە. بەهەمان شێوە بۆ ڕۆژگارەکانی هاتنی مەغۆل تا دەگاتە ڕۆژگارەکانی دەرکەوتنی عوسمانییەکان لە ناوچەکەدا، لە ناوەڕاستەکانی سەدەی شانزەهەم.

تەوەری دووەم/

کەلارو دەوروبەری لە سەدەی نۆزدەهەم لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە مێژووییەکاندا

پێدەچێت ناوچەی کەلار، بەحوکمی نێزیکایەتی جوگرافی سەر بە کفری بووبێت، کە هەر لە ناوەڕاستەکانی سەدەی شانزەهەمەوە، وەك سەنجەقێکی سەر بە ئەیالەتی بەغدا، ناوی لە دەفتەر دابەشکرنە کارگێڕییەکانی عوسمانیدا هاتووە.(27) لەگەڵ پەرەسەندنی هەژموونی بابانەکانیشدا لە ناوچەکە، لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەهەمەوە، ناوچەی کەلار و ناوەندەکانی دەوروبەری، لەوانە زەنگاباد و کفری، بوونەتە بەشێك لە کەوشەنەکانی میرایەتی بابان.(28) هەر لەو کاتەشەوە بەشێك لە کونفیدراسیۆنی عەشیرەتەکانی جاف لە چوارچێوەی هەوارگۆڕینی وەرزانەی خۆیدا، بەڕێککەوتن لەگەڵ بابانەکان، دەشتاییەکانی ناوچەکە و ئەم دیوو ئەو دیوی گوێ چەم سیروان-یان کردۆتە شوێنی زستانە بەهارەی خۆیان.(29) لەگەڵ زۆربوونی ژمارەی بنەماڵەکانیشیاندا ڕۆژ دوای ڕۆژ، تا گەیشتۆتە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم، هەژموونیان لە ناوچەکەدا زیادیکردووە و بوونەتە جێفشار بۆ عەشیرەتەکانی تر، لەوانە دەلۆ، گێژ، پالانی، وەنایی و هۆمەر ئاغایی، کە کەوتبوونە ناوچەکانی باشوور و ڕۆژئاوای قەزای کەلاری ئێستاوە.(30)

بەگوێرەی سەرچاوە مێژووییەکان، ئەوڕەحمان پاشای بابان(1789-1813)، بۆ سەقامگیرکردنی دەسەلاتی خۆی، توانی کۆنفیدراسیۆنی عەشیرەتەکانی جاف بکاتە هێزێکی سەربازیی هاوپەیمان و پشتیان پێ ببەستێ، هەر لەو چوارچێوەشدا بۆ دەستهەلگرتن لە ژیانی کۆچەری، بڕێکی زۆر لەو زەوی و زارانەی کەوتۆتە نێوان پێنجوێن لە باکوور و قزرەبات لە باشوور، پێشکەش کردووە بە هەندێ لە لق و تیرەکانی، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە لق و پۆکانی جاف لەسەر ئەو زەوی زارانە جێگربن و بەژیانی کشتکارییەوە سەرقالبن، کەچی لە هەمان کاتدا بەشێکیان هەردوو پیشەکەیان دەکرد، واتا کشتکاری و بەخێوکردنی مەڕوماڵاتیش، هەڵبەتە کاریگەری هەوڵەکانی عەبدولڕەحمان پاشای بابان بۆ نیشتەجێکردنی جافەکان لە پاش مردنی بەچەند ساڵێکی کەم هەستپێکراوە، کە چۆن بووەتە مایەی بلاوبوونەوەی کشتکاری و زۆربوونی گوندو دێهات، بەتایبەت لە ناوچەی شارەزوور.(31) بەلام بەداخەوە هێشتا نازانین، نیشتەجێبوونی هەندێ لە پەل و پۆ کۆچەرییەکانی جاف لە ناوچەی کەلار و دەوروبەری لە بازنەی هەوڵەکانی پاشای باباندا بووە، یان لە قۆناغەکانی دواتردا بووە؟

بەگوێرەی یادگەی لۆکاڵی دەزانین، کە گوندەکانی سەید خەلیل، بەرلووت، شاکەل، کانی چەقەڵ (تازەدێی ئێستا)، کۆکس، ئیبراهیم خان و کەلاری کۆن، لە گوندە ئاوەدانەکانی کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم (یان ڕەنگە پێشووتر)ی کەلاری ئەمڕۆ دەوروبەرین، کە بەشێك لە لق و پۆکانی جاف لەوانە : شاتری، عەمەلە، ڕوغزایی...هتد، هاوڕێ لەگەڵ خەلکانی تری سەر بە عەشیرەتەکانی ناوچەکە، لەوانە زەنگەنە، گێژ، زەند و پالانی ئاوەدانیان کردۆتەوە. بەلام هێشتا بەدیاریکراوی نازانرێت ئەو عەشیرەتانە لە چی قۆناغێکی مێژوویدا نیشتەجێبوون و ناوچەکەیان ئاوەدان کردۆتەوە.

پێدەچێت پرۆسەی نیشتەجێبوون لە کەلار و دەوروبەری، لە پاش هەوڵەکانی مەدحەت پاشای والی بەغداد (1869-1872ز) پەرەیسەندبێت، لە چوارچێوەی سیستمێکدا کە بە " تاپۆ" ناسراوە. بۆ جێبەجێکردنی ئامانجەکانی دەوڵەتی عوسمانی، کە خۆی لە چارەسەرکردنی پرسی عەشیرەتەکان و دانانی سنوورێك بۆ هەڵگەڕانەوەکانیان و نیشتەجێکردنیان بە مەبەستی ئاسانکردنی پرۆسەی باج وەرگرتن و سەربازگیریی، لە کۆتایشدا کۆتاییپێهێنانی سیستمی عەشیرەتگەری لە ناوچەکەدا.(32) هەر لە چوارچێوەی ئەم سیستمە نوێیەدا کاربەدەستانی عوسمانیی، لە ساڵی (1873ز)دا، زەوی و زارەکانی ناوچەکانی کفری و خانەقین... هتد. یان وەك زەوی و زاری میری بۆ فرۆشتن ڕاگەیاند. (33) ئەوەبوو مەحموود پاشای جاف(34) بە سوودوەرگرتن لە سیستمی تاپۆ و هەژموون و دەسترۆیشتنی بنەماڵەکەی توانی چەندین پارچە زەوی لە کەلارو دەوروبەری لە دەوڵەت بکرێت.(35) بەجۆرێك بەگزادەکانی جاف تا ڕۆژگارەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی(1914-1918ز) بوونە موڵکداری بەشێك یان تەواوی زەوی و زاری ناوچەکانی: (کەلار، شێروانە، شێخ لەنگەر، کانی چەقەڵ، شێخ تەویل، بەرلووت، سەید خەلیل، گۆبان. هەروەها زەوی زارەکانی قزلرەبات، دەککە، سەرقەلا و کۆکس.(36)

هەر لە چوارچێوەی سیستمی تاپۆدا سەرۆکەکانی هەردوو لقی هاروونی و شاتری لە جاف، وەك ڕۆژنامەی زەوراء لە ڕێکەوتی (9/نیسانی/1873ز.) ئاماژەی بۆ کردووە، بۆ پێدانی زەوی زار، سەردانی مەڵبەندەکانی حکوومەتیان لە ناوچەکەدا کردووە، وەك لە ڕۆژنامەکەدا هاتووە، لە کاتێکدا کە زەوی زار بۆ نیشتەجێکردنی جافەکان بێبەرامبەربووە، سەرۆکەکانی ئەم دوو لقە بەڵێنیان داوە، لە بەرانبەر ئەو زەوی و زارانەدا کە پێیان دەدرێت برە پارەیەك بدەن بە گەنجینەی دەوڵەت، بۆ پیشاندانی ئەو شوێنانەی گونجاوبوون بۆ کشتوکاڵکردن و تاپۆکردنی بەناوی خۆیانەوە کاربەدەستی تایبەتیش دانروان.(37) ڕاپۆرتی ئینگلیزەکان لە ماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا حەزو ئارەزووی ژمارەیەکی دیاریکراوی شاترییەکان بۆ نیشتەجێبوون دووپاتدەکاتەوە، وەك هاتووە ئەوان لە نێوان ناوچەکانی شێروانە و سەید خەلیل و باوەنووردا جێگیربوون، بەتایبەت ئەو لقەی شاتری، کە بە ئیبراهیمی ناسراوە و "مەحموود محەمەد ئیبراهیم " ڕێبەرایەتییان دەکات، کە بەگوێرەی ڕاپۆرتەکە "**پیاوێکە بیرمەند، کەم دوو و ژیر**".(38).

بڕوای باو مێژووی دامەزراندنی شاری کەلار و پەرەسەندنی دەباتەوە سەر گوندی کەلار کۆن، کە تاوەکو ئەمڕۆ یەکێکە لە گەڕەکەکانی باکووری ڕۆژئاوای شارەکە، تا ئێستا پێمانوایە ئەو گوندە بووەتە بنچینەی دامەزراندنی ئەو شارەی کە ئێستا هەیە.(39) بەڵام ئایا تاکە گوندی ئاوەدانی ئەم ناوەندەیە، کە کەلاری لەسەر بونیادنراوە؟ یان ڕەنگە پێش دروستبوونی، یان شان بەشانی دروستبوون و دەرکەوتنی ئەم گوندە، مەڵبەندی تری ئاوەدان لە سەنتەری کەلاردا بوونی هەبووە؟

لە ئێستادا بە گەڕانەوە بۆ سەرچاوە مێژوویيە باوەڕپێکراوەکان، دەتوانین تیشکێك بخەینە سەر وڵامی ئەم پرسیارە. لە ڕاستیدا پێش دابڕانی ناوی کەلار بەسەر گوندی کەلار و ناوچەکەشدا، سەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، وەك شێروانە ئاماژەیان بۆ ناوچەکە و گردی شێروانە و گوندێکیش بەم ناوە کردووە، کە کەوتۆتە دیوی لای باشووری قەلای ناسراو بە شێروانە.

کۆنترین ئاماژەیەك بۆ بوونی شێروانە وەکو ناوێك لە سەرچاوە مێژووییەکاندا، هێندەی زانیارییەکانی تۆژەر، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (1806ز)، کاتێك لە چوارچێوەی لێخستن و دەرکردنی میر عەبدولڕەحمان پاشا لە میرایەتی بابان و پەنابردینی بۆ فەتح عەلی شای قاجار(1797-1834ز)و هێنانی سوپای ئێران بۆ سەر سلێمانی، عەلی پاشای والی بەغداد (1802-1807ز) بۆ یاریدەدان و بەدەنگەوەهاتنی داواکاری خالید پاشای بابان، کە خرابووە شوێنەکەی هێزێکی چوار هەزار مەزەندەکراوی لە جەنگاوەران، بە فەرماندەی سلێمان بەگی خوشکەزای و کەهییەی خۆی نارده سلێمانی. خۆیشی بەهێزێکەوە لە (**شێروانە**) چادرەکانی هەڵدا، لەگەڵ گەیشتنیدا بۆ (**شێروانە**) هەواڵی شکانی هێزەکەی سلێمان بەگی خوشکەزای لە بەرامبەر عەبدولڕەحمان پاشادا پێگەیشتووە، بەو هۆیەشەوە دووچاری شێواوی و ئەوپەڕی پەژارە بووە. زۆریشی پێنەچووە هەواڵی ئەوەی پێگەیشتووە، کە شازادە عەلی میرزا لە بەرەی (زەهاوە)وە دەستی بە پەلاماردان کردووە، تا (قزرابات) هاتووە، سەرباری ئەم ڕووداوانەش ماوەیەك لە (شێروانە) ماوەتەوە، بەلام کە بۆی دەرکەوتووە چیدی ناتوانێ بەوشێوەیە بەردەوامبێت، بڕیاڕیداوە پاشەکشێی بکات بۆ کفری، پاشانیش بەدڵشکاوی گەڕاوەتەوە بەغدا.(40)

لە ساڵی (1820ز)، ئەو کاتەی کلاودیۆس جیمس ڕیچ، لە چوارچێوەی گەشتەکەیدا بۆ کوردستان، سەردانی ناوچەی بنکوورە-ی کردووە. ئاماژەی بۆ شێروانە کردووە، جارێك وەك ناوچەو جارێکیش وەك گردێك، کاتێك دەڵێت: **"کە شۆڕبووینەوە بۆ دەشتەکە لە ناو ئەوەی کە بینیمان دیالە (مەبەستی ڕووباری سیروانە) لە دوورەوە پێچی خواردبوو لەلای ڕاستمانەوە، لەگەڵ گردێکی تەوورەکەڕێژی بەرز لەسەر کەنارەکانی پێیدەوترا شێروانە.. دەشتەکە لەوە دەچوو باش کشتوکاڵی لێکرابێت**"(41)، کە بێگومان لەبەر ڕۆشنایی ئەم ڕستەی دواییدا، دەتوانین مەزەندەی ئەوە بکەین، کە زەوی و زارەکانی نزیك ڕووباری سیروان، نزیك لە قەلای شێروانەی ئێستا و دەوروبەری، ئاوەدان و پڕ ژیان بووە. چونکە وەك دەڵێت"**لەوێدا خاك زاڵبووە بەسەر بەردەملینە پێچراوەکان**"دا، کە هەموو ناوچەکەکانی تری ئەو ناوەی بەچەردیەکی سەیر داپۆشییەوە. ڕیچ هەروەها لە شوێنێکی تری گەشتەکەیدا، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە جافەکان لە چوارچێوەی هەوارگۆڕینەکانیاندا، لە زستاندا لەم بەرو ئەوبەری سیروان، لە نزیك **"شێروانە"** ڕەشماڵەکانیان هەڵداوە.(42)

شێروانە لە چوارچێوەی شەڕو پێکدادانەکانی نێوان داوود پاشای والی بەغداد و بابەنەکاندا، جارێکی تر وەك شوێنێك ئاماژەی بۆکراوەتەوە. کاتێك داوود پاشا بۆ یاریدەی مەحمود پاشای بابان، لە ئەیلولی ساڵی (1821ز.)دا هێزێکی سەربازی (هەزارو پێنچ سەد سوارەیی و سی تۆپ)، بە سەرۆکایەتی محەممەد ئاغای کەهییە ئەیالەتدا ڕەوانەی زەنگاباد-کۆکس کردووە، لەوێشەوە هاتۆنەتە ئەو شوێنەی پێی دەوترێت (**شێروانە**)و بۆ ماوەی چل ڕۆژ جێگیربوون.(43)

هنری ڕاوڵنسون-ی بەریتانی یەکێکی ترە لەو بیانیانەی ئاماژەی بۆ شێروانە کردووە، ناوبراو لە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتدا، دەربارەی سنووری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، کە بۆخۆی لە ساڵی (1844ز) سەردانی ناوچە سنوورییەکانی کردووە، لەوانە ناوچەی زەهاو، لە میانەی لێکۆڵینەوەکەیدا، دەڵێت" **وا هەستدەکەم شێروانە سنووری نێوان بەغدا و سلێمانی پێکدێنێ**".(44)

وەك دەبینین، هەم ڕیچ و هەم سەرچاوەکانی تر، تەنها دەڵێن "**شێروانە**"، یەکەمیان وەك گردێك، ئەوانیتر وەك شوێنێك ئاماژەیان بۆ کردووە، بەبێ هیچ زانیارییەکی تر. بەڵام محەمەد خورشید پاشای عوسمانی، کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەم، بە کارێکی فەرمی فەرمی سەردانی ناوچەکانی سنووری عوسمانی-ئێرانی کردووە، لەو نێوانەشدا هاتۆتە بنکوورە، **وەك گوندێگ ئاماژەی بۆ شێروانە کردووە، تەنانەت شوێنەکەیشی دەستنیشاندەکات**. نێوبراو لە وەسفی ئەو ڕێگەوبانانەی کە دەچێتەوە سەر شوێنەواری **تەپە گاوری**، ئاماژەی بۆ ڕێگەیەك کردووە، کە لە بنکوورەوە **"دەچێتەوە سەر پردە ڕووخاوەکەی سەر ڕووباری سیروان، لەو شوێنەی، کە بەرامبەر گوندی شێروانەیە"**.(45)

بێگومان بە ڕەچاوکردن و تێبینیکردنی زانیارییەکانی خورشید پاشا، کە لە چوارچێوەی کتێبی سیاحەتنامەدا، لە کۆتاییەکانی ساڵی (1851ز) داڕێژاوەتەوە ئەوە ڕووندەبێتەوە، کە لە باشووری قەڵای شێروانەدا گوندێك بەناوی (**شێروانە**) بوونی هەبووە. بە بڕوای ئێمە ئەو (شێروانە)ی کە لە چوارچێوەی ڕووداوەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا ئاماژەی بۆکراوە، دەبێت هەمان ئەو گوندی شێروانە بێت، کە لە سیاحەتنامەدا شوێنەکەی بەم چەشنە دیاریکردووە: (**بەرامبەر پردە ڕووخاوەکەی سەر ڕووباری سیروان**)، کە ئێمە دەزانین شوێنەواری ئەو پردە ڕووخاوە ڕێك کەوتۆتە نێوان گردەگۆزینەو قەڵای شێروانە، لەو شوێنەی کە پردێکی نوێی لێ دروستکراوە، کە تا ئەم دواییانەش شوێنەواری ئەو پردە ڕووخاوە مابوو. بەدیوێکی تردا پێدەچێت بەڵگەی شوێنەواری بوونی گوندەکە بسەلمێنێت، چونکە لەم ساڵانەی دواییدا بوونی شوێنەوارێکی گەورە، لە نزیك گۆڕستانی شێخ عەبدولڕەحمان، نزیك لە پردەکە دۆزراوەتەوە(46)، بەڵام بەداخەوە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆ هیچ کنەو پشکنینێکی بۆ نەکراوە.

لێرەدا پرسیارەکە ئەوەیە: ئەم گوندە چی بەسەر هات؟ بۆ لە بری پەرەسەندن و گەورەبوون، تەنها ناوەکەی دەمێنێتەوە و تا دەگاتە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، ئاوەدانییەکەی دەبەخشێتە گوندێکی نزیك خۆی، کە ئەویش گوندی "کەلاری کۆنە"؟ لە ڕاستیدا وڵامی ئەم پرسیارە، لە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراودا دەبینینەوە. بەگوێرەی میجەرسۆن، گوندی شێروانە، کە کەوتۆتە ناوچەی بەیەکگەیشتنی هەردوو ڕووباری قۆرەتوو و سیروان، لە بەرەنجامی شەڕوشۆڕو ناکۆکییە خوێناوییەکانی نێوان هەردوو عەشیرەتی جاف و باجەلان(47) دا بەتەواوەتی کاول و وێران بووە.(48)

بێگومان بەڵگەنامە و سەرچاوە مێژووییەکانی ڕۆژگاری عوسمانی، شەڕو پێکدادانی خوێناوییەکانی نێوان عەشیرەتەکانی کوردستان بەگشتی دەسەلمێنن، بەتایبەتی قۆناغی پاش نەمانی میرایەتییەکان و دەستپێکردنی حوکمڕانی ڕاستەوخۆی عوسمانی. لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەدوا، ئەو حوکمڕانانەی عوسمانی، کە جێگەی میرەکانیان گرتەوە لە ناوچەکە، سەرباری ئەوەی شارەزای بارودۆخی ناوچەکە نەبوون، سەرۆکی عەشیرەتەکانیشیان بۆ دەستەمۆ نەدەکرا، کە لە هەڵپەی ئەوەدابوون، هێندەی بارودۆخە نوێیەکە ڕێگەبدات، دەسەڵات و هەژموونی خۆیان بسەپێنن. بۆیە ئەو حوکمڕانانە هیچ کێشەیەکی عەشیرەتەکانیان بۆ چارەسەرو بنەبڕنەدەکرا، بەو هۆیەشەوە باری بێ یاسایی و پشێوی بەسەر هەموو کۆنە میرنشینەکاندا زاڵبوو.(49) بەتایبەتیش ساڵانی پاش بەرپابوونی جەنگی ڕووسی عوسمانی ساڵانی (1877-1878ز)، کە

یەكێك لە ئەنجامەكانی كشانەوەی سەرجەم ئۆردوگا سەربازییەكان و جەندرمەی ناوچەكە بوو، كە تاكە هێزی پۆلیسی ڕاستەقینەبوون بەدەست دەوڵەتەوە، بۆ بەرەكانی جەنگ و چڕكردنەوەی هەوڵ و كۆششەكانی دەوڵەت بۆ كۆكردنەوەی شەڕكەر بۆ ڕاژەی سەربازی.(50) ئەمەش بە تەنها نەبووە هۆی بەرزكردنەوەی ئاستی شەڕوشۆڕ و ڕاوڕووتی عەشایەری لە ناوچەكەدا، بەڵكو بۆشاییەكی دەسەلاتی درووستكرد، كە هەستەكانی لاوازبوون و داڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەكەدا بەجۆرێكی بەربلاو بەهێزكردبوو.(51)

سەرچاوە مێژووییەكان و بەڵگەنامەكانی عوسمانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم، بارودۆخی لەڕادەبەدەر شێواوی عەشیرەتەكان لە ناوچەكە و شەڕوشۆڕو ئاژاوە و دەستدرێژییەكانیان بۆ سەر یەكتر دەسەلمێنن. وەك لە یەكێك لەو بەڵگەنامانەدا دەردەكەوێت، بەهۆی ئەوەی زۆرێك لەو عەشیرەتانە، چی كۆچەرییەكان و ئەوانەشی نیشتەجێبوون، بە تفەنگی مارتینی و هاوشێوەكانی پڕ چەك بوبوون، ئەمەش ئەوەندەی تر ناكۆكیی و شەڕو شۆڕی نێوانیانی پەرەپێدابوو. لەو چوارچێوەدا ناوی عەشیرەتەكانی هەمەوەند و تاڵەبانی و ڕوغزاییەكانی جاف و چەندین عەشیرەتی تر هاتووە، كە لە كۆتاییەكانی سەدەی نۆزدەهەمدا پەلاماری گوندەكانی ناوچەكە و قافڵە بازگانییەكانیان داوە و ڕووتیان كردوونەتەوە.(52)

بەدیویكی تریشدا سەرچاوە مێژووییەكان تیشكێكی زۆریان خستۆتەسەر ناكۆكی و پێكدادانە خوێناوییەكانی نێوان عەشیرەتەكان لە ناوچەكەدا، نموونەی شەڕو ناكۆكی نێوان پالانییەكان و زەند، لە ناوچەی زەنگاباد، لە ساڵی (1878ز)، هەروەها زەنگەنە و هەمەوەند لە ساڵی (1878ز)، یان شەڕو ناكۆكییە خوێناوییەكان نێوان جاف و لقێكی شاتری (كەرەم وەیسی)، دوای كوشتنی محەمەد پاشای سەرۆكی لقەكانی جاف، لەلایەن شاترییەكانەوە، لە ساڵی (1880ز).(53) پاشان شەڕو ناكۆكی نێوان جاف و هەمەوەند، لە دوای داڵدەدانی هەمەوەندییەكان بۆ كەرەم وەیسییەكانی شاتری.(54) زۆر ناكۆكی و دەستڕێژی عەشایەری تر، نموونەی شەڕو ناكۆكییەكانی نێوان پالانی و كەرەوی عەرەبی، یان دەستدرێژییەكانی میكایلی بۆ سەر دەوروبەرەكەیان، كە حكومەتی عوسمان بۆ سەركوتكردنیان سوپای بەكارهێناوە.(55) یان شەڕە درێژ و خوێناوییەكانی نێوان لقەكانی ڕوغزایی و تەرخانی لە جاف و لەگەڵ عەشیرەتی داودە، كە لە كۆتاییەكانی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا ساڵی (1912ز.) بەردەوامبووە و نزیكەی (سەدو هەشتا) كەس لە نێوانیاندا كوژراوە. ئەمانە و بێجگە لە شەڕو شۆڕە نێوخۆییەكانی نێوان لق پۆكانی جاف، لەوانە بۆ نموونە: "**شەڕی گامەخڵ**"(56)، لە ساڵی (1885ز)، لە نێوان میكایەڵی و عەمەڵە و پشتماڵە و شاتری لەلایەك، ڕوغزایی و تەرخانی لەلایەكەی تر.(57)

دواجار بەردەوامبوونی شەڕوشۆڕو تاڵان و بڕۆ و ئاوارەكردنی لە ناكاو كێشەیەكی وەهایان بۆ خەڵكی ناوچەكە خوڵقاند، كە لەگەڵ دیاردەكانی كەم بارانی و گرانی و برسێتی و نەخۆشی و خەرج و باجی جۆراوجۆر و بەرتیل خۆریی كاربەدەستەكانی عوسمانی پێكرا بە تەواوی پرزەو توانایان لە خەڵكی ناوچەكە بڕیبوو.(58) پێناچێ كاربەدەستە باڵاكانی عوسمانیش ئارەزووی جیدییان لە چارەسەركردنی ڕاستەقینەی دۆخەكە كردبێت، چونكە درەنگ وەخت و پاش داواكاری و بێنەو بەردەیەكی درێژخایەن، لە كۆتاییەكانی سەدەی نۆزدەهەم (1898ز)دا، توانیان هێزێكی سەربازی ئامادەو گەڕۆك، بە

سەرۆکایەتی عەلی ڕەزا بەگ پێکبهێنن، کە پێکهاتبوو لە (500) پیادە و (200) سوارە و دوو تۆپی چیایی، ئامانجی ئەم هێزە گەڕانەوەی ئاسایش و ئارامی بوو بۆ ناوچەکە و لێدان و تەمبێکردنی ئەو تاقمانەی بەردەوامبوون لە کارو کردەوەی سەرەڕۆییانە، هەر لەو چوارچێوەشدا داواکراوە پەلەبکرێت لە دانانی قایمقامێکی نوێ بۆ قەزاری کفری (کە ئەو کات شێروانە سەر بە کفری بووە)، بەجۆرێك یەکسانبێت بەو گرنگییەی کە هەیەتی، چونکە ناوچەکە وەك لە داواکەدا هاتووە، بووەتە شوێنی جموجووڵی هەموو سەرکێش و سەرەڕۆی عەشیرەتەکان، ئەوەشی بە هەنگاوێکی گرنگ بۆ گێڕانەوەی ئاسایش و ئارامی ناوچەکە داناوە.(59)

بە بڕوای تۆژەر لە دۆخێکی وەها پڕ شەڕوشۆڕو ناکۆکی عەشایەریدا، ڕێی تێدەچێت گوندی شێروانە وێران و کاول بووبێت، چونکە لە ناوچەکانی تری کوردستاندا نموونەی هاوشێوەمان هەیە، کە لەو جۆرە ناکۆکییانەدا، وێڕای هەبوونی کوژراو لە هەردوولای ناکۆك و تالانکردنی سامان و مەڕو ماڵاتەکان، سوتاندنی دەیان گوند و خانووشی لێکەوتۆتەوە.(60)

لە بەڵگەنامە و سەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، هەواڵەکانی شەڕو ناکۆکی نێوان جاف و باجەلان نابینینەوە.(61)، بەڵام سەرچاوە لۆکاڵییەکان ئاماژە بۆ بوونی شەڕو ناکۆکی خوێناوی نێوان جاف و لقی جمووری باجەلان دەکەن، کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم دا ڕوویداوە. بەگوێرەی نووسەری (جموور چین)، کە ژیاننامەی عەزیز خانی باجەلان(؟-1903ز)ی (62) نووسیوەتەوە، زیاد لە جارێك شەڕو ناکۆکییەکی قورس و خوێناوی لە نێوان عەزیزخان و جافەکاندا ڕوویداوە، وەك لە گێڕانەوەکانیشیدا دەردەکەوێت، لە یەکێك لەو شەڕانەدا، عەزیز خان هێزێکی دوو هەزار هەژمارکراوی لە جافەکان تێکشکاندووە.(63) بەڵام بەبێ دیاریکردنی شوێن و مێژووی شەڕەکان، بە بڕوای تۆژەر پێدەچێت ناکۆکییەکانی نێوان عەزیز خان و جافەکان لەپاش ڕووداوی پاڵشتکردنی هەمەوەند بۆ شاترییەکان و هەڵاتنیان بۆ قەسری شیرین، لە ساڵی (1881ز.) دەستپێکردبێت. چونکە بە گوێرەی هەواڵێکی ڕۆژنامەی زەوراء، پاش هەڵاتنی جوامێری هەمەوەند بۆ قەسری شیرین، عەزیز خان پاڵپشتیکردووە.(64)

وەك دەزانرێت گوندی شێروانە ڕێك کەوتە ناوەندەی ئەو شوێنەی تیایدا جاف و جموورەکان و باجەلان بەیەك دەگەن، بەتایبەتی لەگەڵ ئەو پێدەشتەی حاکمی کرماشان، لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە، سپاردبووی بە عەزیز خان.(65) ئەوەی لە یەکی جیادەکردنەوە تەنها ڕووباری سیروان بوو. لە دۆخێکی وادا سرووشتیە بەهۆی کێبەرکێ لەسەر زەوی زارو لەوەرگاو پاوان و هۆکاری سیاسییەوە، شەڕوشۆڕو ناکۆکی خوێناوی لە نێوانیاندا ڕویدابێت. بەتایبەتی ئەو زەوی زارانەی لقی جمووری تیا دابەشبوبوو، هێشتا ناوچەیەکی جێناکۆك بووە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی قاجاری دا.(66) نوسراوێکی وەزارەتی دەرەوەی ئێرانی قاجاری، کە لە (16ی جەمادی ئاخری 1317ك-21ی تشرینی یەکەمی 1899ز.) ئاراستەی باڵوێزخانەی دەوڵەتی عوسمانی کراوە لە تاران. پێدەچێت زۆر ڕووی نادیاری کێشەکانمان بۆ ڕوونبکەنەوە. وەك لە نوسراوەکەدا دەردەکەوێت، ژمارەیەك لە لق و پۆکانی جافی مورادی، لەوانە "**عەمەڵە و هاروونی و باشکی و بەداخی**" گوایە بۆ لەوەڕخۆری سنوورشکێنییان کردووە و چوونەتە ناو خاکی ئێرانەوە لە ناوچەی زەهاو، مەحموود پاشای جاف نامەی ناردووە بۆ

شێخ جەلال، كە لە گوندی "**سەنگەر**" نیشتەجێیە، داوای لێكردووە لەوێ نەمێنێت(67)، وەك لە نوسراوەكەی وەزارەتی دەرەوەی ئێراندا هاتووە، جافەكان"**بە نەمانی كێشەیان لەگەڵ عەزیز خانی باجەلاّندا، خەیاڵیان خراپە بەرانبەر قۆرەتوو**".(68)

ئەم نوسراوە ئەوەمان بۆ ڕووندەكاتەوە، كە لە نێوان جاف و عەزیز خانی باجەلاّندا شەڕ و ناكۆكی هەبووە، بەلاّم چارەسەركراوە، هەروەها ئەوە ڕووندەكاتەوە، كە تەنها ڕووباری سیروان گوندی شێروانەی لە خاكێك جیاكردۆتەوە، كە ئێرانییەكان سەرسەختانە تێكۆشاون تا لەژێر دەستی خۆیاندا بیهێڵنەوە و نەهێڵن لق و پۆكانی جاف، كە سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون لێیی سوودمەندبن، بۆ ئەم مەبەستەش، وەك ژاك دومۆرگان دووپاتیكردۆتەوە، ئێرانییەكان سوودیان لە هێزو تواناكانی عەزیز خان وەرگرتووە و بەهۆی ئەوەوە سنوورەكانی خۆیان سەقامگیركرووە، چونكە وەك پارێزەرێكی سنوور، وێڕای ئەوەی ئەو كەس و خێلاّنەی ترس و دوودڵی لێیان هەبووە، بەرەو ناو خاكی عوسمانی دوورخستۆتەوە، چالاكییەكانی خۆیشی گواستۆتەوە بۆ ناو كەوشەنەكانی عوسمانی و ئەوێی كردۆتە سەنتەری چالاكییەكانی.(69) هەڵبەتە نزیكترین شوێنێك كە نێوبراو چالاكییەكانی خۆی تیا ئەنجامدابێت، بەبڕوای توێژەر ڕێك دیوی ڕۆژئاوای سیروانە، كە گوندی شێروانەی لێبووە . بۆیە ڕێی تێدەچێت لە ناو فەزای سنورێكی وا پڕ كێشێشمەكێشی سیاسیی و عەشایەریدا، ئەم گوندە، وەك مێجەر سۆن لە سەرەتاكانی سەدەی بیستەم (1909)دا ئاماژەی بۆ كردووە، لە بەرەنجامی شەڕوناكۆكییە خوێناوییەكانی نێوان جاف و باجەلاّندا، بە تەواوی كاول و وێران بووبێت. بەجۆرێك تا دەگاتە سەرەتاكانی سەدەی بیستەم، ئەوەی لە شێروانە ماوەتەوە تەنها ناوەكەیەتی، كە لە چوارچێوەی دابەشكردنە كارگێڕییەكانی دوا ڕۆژگارەكانی عوسمانی(1534-1918ز)و سەرەتاكانی ڕژێمی پاشایەتیدا(1921-1958ز)، وەك ناوچەیەك سەر بە كفری ناوی هاتووە، ئیتر لەوە بەدوا گوندێكی چەند كیلۆمەتری نزیك لە خۆی، ئەویش گوندی "كەلاری كۆن"ە، وەك شوێنێك بۆ ژیان و ئاوەدانی جێگەی گرتۆتەوە و وردە وردە بووەتە بناغە بۆ ئەو قەزاییەی ئەمڕۆ بە كەلار ناودەبرێت، ناوەكەشی هەر لە ناوی ئەم گوندەوە وەرگرتووە.

ئەنجام

بەڵگەو ئاماژەی شوێنەواری لە كۆنترین سەردەمانی مێژوویی و نیمچە مێژوویی ئاماژە بۆ بوونی ژیان و ئاوەدانی لە كەلار و دەوروبەریدا دەكەن، كە دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی گڵێنەكاری و سەردەمی حەسوونە(5800-5500پ.ز). بەڵگە شوێنەواریی و زانیارییە مێژووییەكان ئەوە دەسەلمێنن، كە ئەم ناوچەیە یەكێك بووە لە ناوچە گرنگ و دیارەكانی سەردەمی برۆنزی(2500-1200پ.ز)، بەهەمان شێوە لە قۆناغەكانی دواتردا، بەدیاریكراوی لە سەردەمی ساسانیدا، كەلار و دەوروبەری زیادبوونی ژمارەی نشینگەكان و گۆڕانێكی گرنگ لەڕووی ئابووری و كۆمەلاّیەتییەوە بەخۆوەدەبینێ، بەتایبەتی كە یەكێك لە گرنگترین و درێژترین كەناڵە ئاوییەكانی كوردستانی كۆنی تیا لێدراوە.

لەگەڵ دەستپێكی مێژووی نوێی و داگیركردنی بەغداد لە ساڵی (1534ز)، لەلایەن عوسمانییەكانەوە، كەلارو دەوروبەری دەبنە بەشێك لە كەوشەنەكانی دەسەلاّتی عوسمانی، لە دوای ئەویش دەسەلاّتی بابانەكان بەتایبەتی لە پاش

بەرینبوونی هەژموونیی لە ناوچەکەدا لە سەدەی حەڤدەهەم، هەر لەو کاتەشەوە وردە وردە، تا دەگاتە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم، بەتایبەتیش لەگەڵ دەرکەوتنی سیستمی تاپۆدا، لەنیوەی دووەمی سەدەکەوە، نیشانەکانی پەرەسەندنی ژیان و ئاوەدانی و نیشتەجێبوونی عەشیرەتەکان، بەتایبەتی کۆنفیدراسیۆنی عەشیرەتەکانی جاف لە کەلار و دەوروبەریدا

دەستپێدەکات و ناوچەکە چەندین گوندی ئاوەدان بەخۆوەدەبینێ.

پێش دەرکەوتنی گوندی کەلاری کۆن و دابڕینی ناوەکەی بەسەر ناوچەکەدا، سەرچاوەکان وەك شێروانە ئاماژەیان بۆ ئەم ناوچە کردووە، هەروەها گوندێکیش بەم ناوەوە لە سەنتەری کەلاردا بوونی هەبووە، کە بە گوندی شێروانە ناسراوبوو، بەڵام ئەم گوندە تا دەگاتە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، لە ئەنجامی شەڕوشۆڕ و ناکۆکی عەشیرەتیدا، کە لە دوای

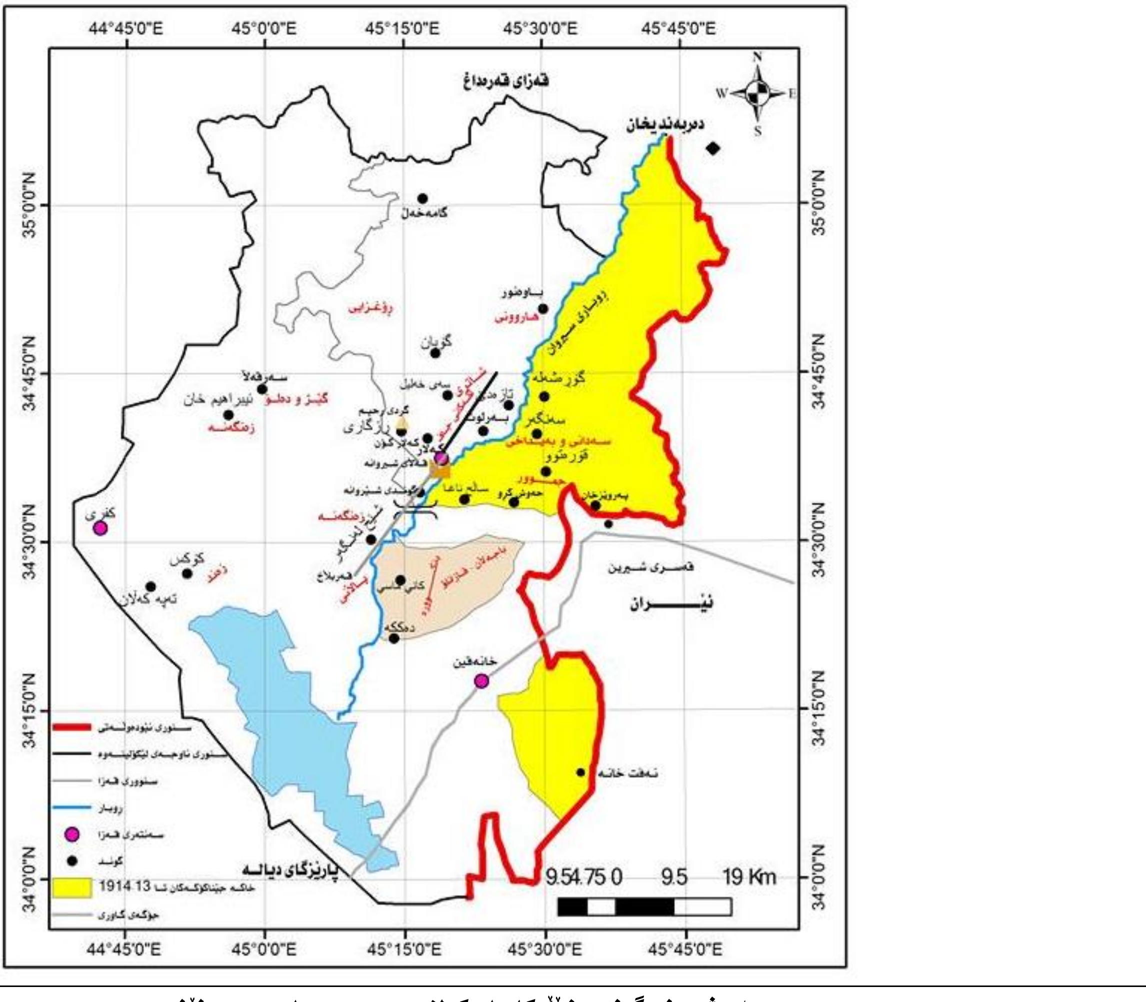

دابەشبوونی گوند و خێڵەکان لە کەلار و دەوروبەری لە سەدەی نۆزدەهەم

سەرچاوە : کاری توێژەر پشت بەستن بە : نەخشەی پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی گەرمیان.

داڕووخانی میرایەتی بابان(1851ز) و شەڕی ڕووس-عوسمانی (1878ز.) ناوچەکە دەگرێتەوە، وێران و کاول بووە. بەجۆرێك ئەوەی لە شێروانە ماوەتەوە تەنها ناوەکەی بووە، کە لە چوارچێوەی دابەشکردنە کارگێڕییەکانی دوا ڕۆژگارەکانی

عوسمانی(1534-1918ز) و سەرەتاكانی رژێمی پاشایەتی(1921-1958ز)، وەك ناوچەیەك سەر بە كفری ناوەكەی ماوەتەوە، ئیتر لەوە بەدوا گوندێكی چەند كیلۆمەتری نزیك لە خۆی، ئەویش گوندی "كەلاری كۆنە"، وەك شوێنێك بۆ ژیان و ئاوەدانی جێگەی گرتۆتەوە.

سەرچاوەكان

- Glatz, C. and Casana, J., 2016. Of highland-lowland borderlands: Local societies and foreign power in the Zagros-Mesopotamian interface. *Journal of Anthropological Archaeology*, *44*, pp.127-147.
- **بەڕێوبەرایەتی گشتی شوێنەوار و كەلە پوری عێراق (96) نەوەت و شەش گرد تپۆلكە و شوێنی لە كەلار و دەوروبەری ەك ناوچەیەكی شوێنەواری دەستنیشانكردووە ، بەلأم تا ئێستا، زۆر بەكەمی و چەند دانەیەكیان نەبێت، كنەو پشكنینیان بۆ نەكراوە، بڕوانە: أطلس المواقع الاثرية، منشورات المؤسسة العامة للاثار و التراث، بغداد، 1976، خريطة رقم(104)، محافظة كركوك، قضاء كلار، ناحية شيروانة.**
  -).Glatz and Cassana, 2017: 5(2-
- **حەسونە: ناوچەیەكی شوێنەواریی دێرینە لە میسۆپۆتامیا، نزیكەی (35كم) باشووری شاری مووسڵ، لە یەكەمین قۆناغە فەرهەنگییە ناسراوەكانە، كە دەكەوێتە پێش مێژوو، مرۆڤ پێش(6000)ساڵ پێش زایین لەم ناوچەدا ژیاوە، ماڵی لە قوڕ درووستكردووە، كشتكاری كردووە و گوندی درووستكردووە، دووری نێوان گوندەكان لەنێوان(2-5كم) بووە، ئەم شارستانییەتە لەلایەن شوێنەوارناسە عێراقییەكان بە سەرۆكایەتی سیتۆن لوید، لە نێوان سالأنی(1942-1944ز) دۆزرایەوە. بڕوانە: طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة (تاريخ الفرات القديم)، ط2، (بغداد، 1955)، ص ص59-60.**
- Şerifoğlu, T. E, Casana, J, Glatz, C and Haydar, S. M. 2016. Initial Results of the Sirwan (Upper Diyala) Regional Project. Proceedings, 9th ICAANE, Basel. V3. PP (119-130).
- **سەردەمی حەلەف: یان فەرهەنگی حەلەف، ئەو قۆناغەیە لە مێژووی میسۆپۆتامیا، كە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی شەشەمی پێش زایین، ناوەكەی لەو تەپە شوێنەوارییەوە وەرگرتووە، كە دەكەوێتە "حەسەكە"ی ڕۆژئاوای كوردستان، تیایدا یەكەمین شوێنەوارەكانی چاخی بەردینی نوێ دۆزرایەوە، دوای چەندین ساڵ كنەو پشكنین، لە نێوان سالأنی(1889 و 1911 و 1913 و 1927 و 1929ز)، لەلایەن زانای ئەڵمانی ماكس فۆن ئۆپنهایم توانرا ڕوخسارە گشتییەكانی ئەم شارستانییەت و فەرهەنگە دەستنیشانبكرێت. بڕوانە: طه باقر، المصدر السابق، ص ص61 و 63.**

- محەمەد عەلی كەریم، مێژووی كەلار لە ڕووی بەڵگە شوێنەوارییەكانەوە، یادی كەلار"بڵاوكراوەیەكی تایبەتە بە ساڵیادی بە قەزابوونی كەلار، (ژمارە 0-1، 28ی شوباتی 2017)، ل 5.
- محەمەد عەلی كەریم، مێژووی شوێنەواری كەلار و دەوروبەری، یادی كەلار، (ژمارە 2ی شوباتی 2018)، ل28.
- Glatz and Cassana, 2016: 133.
- گەرمیان: واتا ناوچە گەرمەكان، كە ناوچەی كەلار و دەوروبەری بەدرێژای مێژوو بەشێكی بوون، ناوێكی جوگرافی دێرینە، پەتلیمۆس(87-150ز) لە جوگرافیا بەناوبانگەكەیدا بەگەرەمایۆی Garamaioi– نوسوێتی، دەڵێت شانشینێك بوو ناوەندەكەی "كەرخا بیث سلۆك" بوو، واتا كەركووكی ئێستا، تا هاتنی ساسانییەكانیش هەر بەدەوامبووە، لە مۆنۆمێنتە مێژووییەكەی پەیكولی دا، كە لە كۆتاییەكانی سەدەی سێیەمی زاییندا نوسراوەتەوە، "گەرمایيەكان" وەك ئاماژەیەك بۆ خەڵكی گەرمیان ناوی هاتووە، لە دەقی جوگرافیاكەی مۆسی خورنی-یش، كە مێژوونووس و جوگرافیاناسێكی ئەرمەنی ڕۆژگاری ساسانی بووەو دەقێكی بەناوبانگی لەسەر جوگرافیای ئیمپراتۆری ساسانی هەیە، ناوی "گەرمكان"ی وەك یەكێك لە ئوستانە ڕۆژئاواییەكانی ئێمپراتۆریای ساسانی هاتووە، بە زمانی ئارامی "بێت گەرمیٚ"یان پیٚ دەوت، لە قۆناغەكانی دواتردا لە سەرچاوە عەرەبییەكاندا بووەتە "باجرمیٚ".: بڕوانە: كۆزاد محەمەد ئەحمەد، خانەقین و دەوروبەری لە سەرەتاوە تا ئیسلام. سەرچاوەی پێشوو، ل47. هەروەها كۆزاد ئەحمەد، پەیكولی شوێنەوارێكی گرنگ..دەقێكی لەبیركراو، ل17.
- بڕوانە: كۆزاد محمد أحمد، خانەقین و دەوروبەری لە سەرەتاوە ت ئیسلام، لە چوارچێوەی كتێبی(مێژووی خانەقین، ئامادەكردنی، مامۆستا حەعفەر"فازیل كریم ئەحمەد"، ب1، (سلێمانی، 2017)، ل ل 32-33. جێی ئاماژەیە شوێنی سیمیرووم تا ئێستاش جێگەی مشتومڕە، بۆچوونی كۆنتر ئەوەبوو، كە لە دەوروبەری ئاڵتون كۆپری (پردیٚ) بووە، دواتریش ئەو بۆچوونە خرایەڕوو، كە شانشینەكە كەتۆتە باكووری ڕۆژهەڵاتی ئەو بەشەی زنجیرەی حەمرینی نێوان دوو ڕووباری عزێم و سروان. نوێترین دەستنیشانكردنی سیمیرووم ئەوەی "فراین"ە (1997ز)، كە جەرگەی شانشینەكەی خستۆتە ناوچەی دەربەندیخان-شەمێران-ی ئێستا. بڕوانە:
- Frane, D.R., 1997.on the location of Simurrum Crasing Bonndariesan and Linking Horizans: studies in Honor of Mchael c. Astonr , pp.243-269.
- بۆ زیاتر بڕوانە: كۆزاد محەمەد ئەحمەد، بایەخی خانەقین و گەرمیان لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە كۆنەكاندا، گۆڤاری ژین، (ژمارە-1 پوشپەڕی 2009)، ل ل 9-10.
- لە سەرچاوەكاندا هاوڕیٚ لەگەل سیمیرروم دا ئاماژە بۆ "كارخار" دەكرێت، كە شولگی لە چوارچێوەی لەشكركێشییەكانیدا بۆ ناوچەكە هێرشی كردۆتە سەر، لە یەكێك لەو سەرچاوانەدا گریمانەی ئەوە دەكرێت ناوچەیەكی موحتەمەلی شوێنی كارخار نزیك كەلار-ی ئەمڕۆیە، پێشیوایە گۆڕانی (ر) بۆ (ل) شتێكی ئاساییەو

باقی گۆڕانكارییەكانیش دیسان ئاسایین، ئەگەر ئەم دەستنیشانكردنە ڕاستبێت، پێویستە گۆڕانەكە بەم جۆرە بێت: كارخار-كەرخار)(كەلخار-كەلار). بڕوانە: فاضل قەرەداغی، مێژووی دێرینی كوردستان، كتێبی یەكەم، چاپی ئەمازۆن، 2017، ل33-34. بەلاَم بەگوێرەی "كۆزاد محەمەد ئەحمەد" كارخار، كە لەگەڵ سیموررۆم دا زۆرترین لەشكركێشیان كراوەتە سەر، یەكێك بووە لە شارەكانی سەر ڕووباری ئەڵوەند. بڕوانە: بایەخی خانەقین و گەرمیان لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە كۆنەكاندا، ل ل9-10.

- هەمان سەرچاوە، ل10
- كۆزاد محەمەد ئەحمەد، خانەقین و دەوروبەری لە سەرەتاوە تا ئیسلام. سەرچاوەی پێشوو، ل ل38-40.
- Glatz and Cassana, 2016: 133
- محەمەد عەلی كەریم ، یادی كەلار، ژمارە(1)، ل 5.
- Altaweel, M., Marsh, A., Mühl, S., et al., 2012. New investigations in the environment, history and archaeology of the Iraqi Hilly Flanks: Sharizor Survey Project 2009–2011. Iraq 74, 1–36.
- محەمەد عەلی كەریم ، یادی كەلار، ژمارە(2)، ل 29.
- Glatz and Cassana, 2016: 133-134
- كۆزاد محەمەد ئەحمەد، خانەقین و دەوروبەری لە سەرەتاوە تا ئیسلام، ل47.
- محەمەد عەلی كەریم ، یادی كەلار، ژمارە(2)، ل ل 29-30.
- بڕوانە: كۆزاد ئەحمەد، پەیكوڵی شوێنەوارێكی گرنگ..دەقێكی لەبیركراو، گۆڤاری ژین، بنكەی ژین، (ژمارە 3ی تشرینی دووەمی 2011ز)، ل ل14-17.
- كۆزاد محەمەد ئەحمەد، خانەقین و دەوروبەری لە سەرەتاوە تا ئیسلام، ل ل50-51.

- . 123: Şerifoğlu et al, 2014
- Glatz and Cassana, 2016: 133-134

- محەمەد عەلی كەریم ، یادی كەلار، ژمارە(2)، ل 32.
- بەگوێرەی بۆچوونی كەمال نوری مەعروف شارەزا لە بواری شوێنەوار، هەموو ئاماژەكان بۆ ئەوە دەچن، كە پرۆژەكە لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتی كیسرای یەكەم -كیسرا ئەنوشەروانی ساسانی (531-579پ.ز) ئەنجامدرابێت. بۆ زیاتر بڕوانە: كەمال نوری مەعروف، هەندێك شوێنەواری دێرینی بەر لە مێژوو و مێژووی كوردستان، (سلێمانی، 2010)، ل ل351-357.

- عبدالرقيب يوسف، جێگەی کەلار و سەرەتای ئاوەدانبوونی، لە ئایاری 1954، بڵاوکراوەی یادی کەلار، ژمارە (2)، ل 3.
- جێی ئاماژەیە، ڕێك بەرامبەر ئەو شوێنەی ئەم کەناڵە ئاوییەی لێوە سەرچاوەی گرتووە، بەدیوی لای چەپی ڕووباری سیرواندا، لە خوار ئەو شوێنەی کە ئاوی قۆرەتوو دەرژێتە ڕووباری سیروان، جۆگەیەکی ئاوی زۆر درێژو گرنگ لێدراوە، بە "باڵەجۆ" ناودەبرێت، جۆگەکە پێدەچێت مێژووییەکی زۆر دێرینی هەبێت، سیاحەتنامەی حدوود-کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەم نوسراوەتەوە، وەك جۆگەیەك کە زەوی و زارە کشتوکاڵییەکانی دەشتی بنکوورە "لەدیوی ڕۆژهەلات و باشووری کەلار" لێی سوودمەندبووە ئاماژەی بۆ کردووە. بڕوانە: خورشید باشا، رحلة الحدود بين الدولة العثمانية و ايران، ت.مصطفى زهران، ط1، (مصر، 2009)، ص ص189-190.
- زرار صديق نوفيق، کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا (016-656ك-637-1258ز)، چ2، (هەولیر، 2011)، ل ل 13-14.
- بڕوانە: محەمەد عەلی کەریم ، یادی کەلار، ژمارە (2)، ل 32.
- 27- بڕوانە: علي شاكر علي، تاريخ العراق في العهد العثماني(1638-1750)، دراسة في احوالة السياسية، ط1، بغداد، 1985، ص22. عوسمانییەکان لەپاش داگیرکردنی بەغدا لە ساڵی (1534ز)، ناوچەکەیان لە چوارچێوەی کۆمەڵێك یەکەی کارگێڕیدا دابەشکرد، سەرەتا ئەیالەتی لوڕستان، دواتر ئەیالەتی بەغدا و لە سەرەتاکانی شەستەکانی سەدەی شانزەهەمیشەوە، ئەیالەتی شارەزول (شارەزوور)یان داهێنا، ئیدی لەوە بەدوا قۆناغ دوای قۆناغ و بەگوێرەی ڕووداوەکانی سەردەمە جیاوازەکان، پاشکۆیەتی کارگێڕی ناوچەکانی باشووری کوردستان گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە، ناوی کفری وەك مەڵبەندێك، کە کەلار و دەوروبەری پاشکۆی بوون. لە دابەشکردنە کارگێڕییەکانی عوسمانی سەدەکانی حەڤدەهەم و هەژدەهەم نابینینەوە، تا ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بەدیاریکراوی لە ساڵی (1266ك-1850ز)، ئەو کات ناوی کفری وەك مەڵبەندێکی سەر بە ئەیالەتی بەغدا دێتەوە ناوان. بڕوانە: فاضل بيات، الدولة العثمانية في المجال العربي، دراسة تاريخية في الاوضاع الادارية في ضوء الوثائق والمصادر العثمانية حصرا(مطلع العهد العثماني-اواسط القرن التاسع عشر)، ط1، مركز دراسات الوحدة العربية، (بيروت، 2007)، ص315.
- دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و. ئەبوبەکر خۆشناو، ب1، (سلێمانی، 2002)، ل75.
- مێجەر ئی. بی. سۆن، چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو، و. نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی شڤان، (سلێمانی، 2007)، ل67.
- جاف عەشیرەتێکی گەورەی نیمچە کۆچەری بەنێوبانگبوون، بەپێی زانیارییەکانی تۆژەر کۆنترین ئاماژەیەك بۆ ناوی ئەم عەشیرەتە دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی شانزەهەم، کاتێك لە چوارچێوەی دابەشکردنە

كارگێڕییەکانی عوسمانیدا لیوای قەلای هاواری سەر بە شارەزوور، لە ساڵی (991ك-1583ز)، سپێردراوە بە "شا وەلی بەگ" . کە بەگوێرەی دەفتەر دامەزراندنەکە سەرۆکی بەناوبانگترینی تایفەی جاف بووە. کۆنترین خەملاندن بۆ ژمارەی ماڵەکانی جاف، پێدەچێ ئەوەی (جیمس بیللی فرەیزەر) بێت، کاتێك لە ساڵی (1834ز) بە ناوچەکەدا تێپەڕیوە ژمارەیانی بە (10-12)هەزار ماڵ یان ڕەشماڵ خەملاندووە. لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەمیشدا (دەرویش پاشا) کۆی لقەکانی "جاف" و ئەو خەڵکانەی لە عەشیرەتەکانی ترەوە هاتوونەتە ناویان، بەنزیکەی (4100) ماڵ داناوە، لەوانە (3650)یان جاف بوون و (450)ماڵی تریان لە عەشیرەتەکانی تر بوون. ساڵنامەی ویلایەتی (موسڵ)ی ساڵی (1310ك-1892ز)، لقەکانی (میکایلی، شاتری، یزدان بەخشی، روغزایی، گلاڵی، هاروونی، نەورۆڵی، سەدانی، عەمەڵە) ناو هێناوەو بڕوانە: فاضل بيات، المصدر السابق، ص365. خالد مەحمود کەریم، دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردەکان لە باکوردستانی باشوور،(1869-1914ز)، (سلێمانی، 2012)، ل ل95-104.

- سی. جی. ادموندز، كرد و ترك و عرب، (بدون سنة و مكان طبع)،ص132.
- بشير سعيد اسكندر، قيام النظام الاماراتي في كردستان و سقوطة مابين منتصف القرن العاشر و منتصف القرن التاسع عشر ، ط2، (السليمانية، 2008)، ص133.
- بۆ زیاتر بڕوانە: خالد مەحموود، سەرچاوەی پێشوو، ل ل169-173.
- عباس العزاوي المحامي، المصدر السابق، ص19.
- **مەحموود پاشای جاف (1846-1921ز):** کوڕی محەمەد پاشای کەیخەسرەو بەگی جافە، پاش ڕووداوی کوشتنی باوکی لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەم، لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە نازناوی پاشایەتی و چەند ساڵێك پۆستی قایمقامێتی هەڵەبجەی پێبەخشراوە، تا مردنی سەرۆکایەتی بەگزادە جاف و بەشێکی زۆری لقە کۆچەرییەکانی جافی کردووە، بۆ زیاتر بڕوانە: عباس العزاوي المحامي، المصدر السابق، ل 27 . مەیجەر سۆن، سلێمانی ناوچەیەك لە کوردستان، و. مینە، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، (سلێمانی، 207)، ل ل 126-127.
- بەگوێرەی گێرانەوەی کەریم بەگی جاف، لەو ساڵەدا مەحموود پاشا لە قەلای شێروانە بووە، کە والی بەغداد لە ڕێگەی تەلگرافەوە ئاگاداری کردۆتەوە سەردانی بکات، ئەویش لەگەڵ یەك دوو لە کوێخاکانی شاتری دەڕواتە بەغدا، لەوێ والی ئاگادایکردۆتەوە کە حکوومەت مەبەستێتی پەلی کۆچەری جاف نیشتەجێبکات، بۆ ئەو مەبەستەش ئامادەیە بەشێوەی تاپۆ زەوی وزاریان پێببەخشێت. مەحموود پاشا سەرەتا ئەمەی ڕەتکردۆتەوە، بەلام لە هاتنەوەدا، کە دەزانێت یەکێك لە کوێخاکانی شاتری، کە لەگەڵیدا بوون خزمانی خۆی قایل کردووە بۆ وەرگرتنی زەوی و زار و نیشتەجێبوون، لە کۆتایدا ئەویش پاش پرس و ڕاکردن لەگەڵ محەمەد پاشای باوکیدا،

کە دژی نیشتەجێبوون بووە، بڕیار ئەدات بە مەبەستی زەوی و زار کڕین بگەڕێتەوە بۆ بەغدا. بۆ زیاتر بڕوانە: تاریخی جاف، چ1، (بەغداد، 1995)، ل ل172- 177.

- بڕوانە: مێجەر. ئی.ب. سۆن، چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو، ل ل72-73.
- بەگوێرەی گێڕانەوەی گەریم بەگی جاف، کوێخاکانی شاتری سەردانی ئەحمەد بەگی قادر پاشای بابانیان کردووە، کە ئەو کات قایمقامی خانەقینی بووە، بەو پێیەی ئەم بابانییە لە سەرانی جاف دڵگران بووە، بەتایبەت لە محەممەد پاشای جاف ،بەهۆی ئەو پێگە بەهێزەی کە لە پاش داڕووخانی میرایەتی بابانەوە بەدەستیهێنابوو، بۆیە کاری کوێخاکانی شاتری مەیسەر دەکات و تەلەگراف بۆ والی بەغدا دەکات، بۆ ئەوەی زەوی و زاریان بۆ تەرخان بکرێت. بڕوانە: تاریخی جاف، ل207.
- بڕوانە: ڕاپۆرتی: العشائر الكردية، ت. فؤاد حمة خورشيد، مطبعة الحوادث، (بغداد، 1979)، ص84.
- بڕوانە: دەرباز محەمەد، کەلار لە لادێوە بۆ شار، چ2، (سلێمانی، 2010)، ل36.
- الشيخ رسول الكركوكلي، دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ت. موسى كاظم نوس، ط1، (قم، 1413 هجري)، ص 296.
- بڕوانە: گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان، بەرگی دووەم، و. مینە، چ1، (سلێمانی، 2012)، ل 262 .
- هەمان سەرچاوە، بەرگی یەکەم، ل134.
- الشيخ رسول الكركوكلي، المصدر السابق، ص296.
- هنری ڕاولنسن، سەرجەمی ئەو پەیماننامانەی بەندن بە کێشەی نێوان تورك و فارس، و. نەزەند بەگی خانی، (گۆڤاری کاروان-خوولی ڕاپەڕین، ژمارە 11ی ساڵی 1994)، ل 12.
- بڕوانە: خورشيد باشا، رحلة الحدود بين الدولة العثمانية و ايران، ت.مصطفى زهران، ط1، (مصر، 2009)، ص 190.
- مەجید ساڵح و فایەق ڕەحیم، کەلار لە گوندەوە بۆ شار، ڕۆژنامەی ئاڵای ئازادی، ژمارە (431ی ڕۆژی 20-9-2001، ل5.
- باجەلان: یەکێکە لە کۆنترین عەشیرەتەکانی ناوچەی گەرمیان، لە دابەشکردنە کارگێڕییەکانی عوسمانی سەدەی شانزەهەم و دواتر بەشێوەی (باجوانلو، باجوان، باجەلان) نێویان هاتووە، لە ناوەڕاستەکانی سەدەی شانزەهەم سەر بە ئەیالەتی لوڕستان بوون، کە عوسمانییەکان پاش داگیرکردنی عێراقی عەجەمی لە ساڵی (1534ز) لە ناوچەکانی خوارووی کوردستان پێکیهێنا، لە دابەشکردنە کارگێڕییەکانی سەدەی حەڤدەهەم و دواتردا، وەك میر عەشیرەتی باجەلان، کە ناوەندەکەی لە ناوچەی زەهاو بووە، سەر بە ویلایەتی بەغدا بوون، لە پاش بەریەککەوتنیان لەگەڵ شازادە محەممەد عەلی میرزا و دەرکردنیان لە زەهاو، لە ساڵی (1820ز) و ناساندنی زەهاو وەك بەشێك لە ئێران، لە کۆنگرەی دووەمی ئەرزەڕووم (1847ز)دا، بەیەکجاری پاشەکشێیان

کرد بۆ خانەقین و پێدەشتی بنکوورە، بەگوێرەی سەرچاوەکان باجەلان لەدوو پۆلی سەرەکی پێکهاتووە،(قازانلوو و جموور). قازانلوو پێکهاتووە لە لقەکانی: (حاجی خەلیل، والی ئاغا، عەبدولرەحمان ئاغا). شوێنی نیشتەجێبوونیان لەو پێدەشتی (بنکورە)یە، سنوورەکەی بەم شێوەیە : لە باکوور و رۆژئاواوە رووباری سیروان، لە باشوورەوە باوەپلاوی و جەبەل مرواری، لە رۆژئاواوە ئاغ داغ . هەرچی جومموور-ە، کە هەندێك پێیان وایە لە سەردەمانێکی زۆر زووەوە سەر باجەلان بوون، بەلاّم لەبەر زۆر هۆ لەوانە : نەبوونی زەوی کشتوکاڵی و فشاری ئەفشارەکان لە باجەلان جودابوونەتەوە و عەشیرەتێکی سەربەخۆیان پێکهێناوە: لقەکانی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بەم جۆرە بووە: (سەگەوەند، حاجیلەر، غەریبوەند، شێرەوەند، چوارکلاو، مەمەوەند، داودەوەند، جەلیل ئاغا)،شوێنی نێشتەجێبوونیان بەم شێوەیە : لە باکوورەوە جۆباری هەواسان، لە باشوورەوە رێگەی قەسری شیرین-کرماشان، لە رۆژهەلاتەوە گردۆلکەی داری دیوان و بێشکان، لە رۆژئاواشەوە رووباری سیروان و بەرزاییەکانی ئاغ داغ. بڕوانە : فاضل بيات، الدولة العثمانية في المجال العربي، دراسة تاريخية في الاوضاع الادارية في ضوء الوثائق والمصادر العثمانية حصرا(مطلع العهد العثماني-اواسط القرن التاسع عشر)، ط1، بيروت-مركز دراسات الوحدة العربية، 2007، ص365. مێجەر ئی. بی. سۆن، چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو، ل ل35-41. محمد على سلطانى، جغرافيای تاريخى و تاريخ مفصل كرمانشاهان، ج2، چ2، (تهران، 1381ش)، ص ص992-995.

- مه یجەر سۆن، سلێمانی ناوچەیەك لە کوردستان، ل89.
- بڕوانە : مارتین ڤان برونەسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، د.کوردۆ عەلی، بەرگی دووەم، (سلێمانی، 2002)، ل ل153-154.
- Maria T. Oshea: Trapped between the Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan, Newyork-2004.p.77.
- ج. ج. لوريمر، دليل الخليج، القسم التاريخى، ج4، قسم الترجمة بمكتب امير دولة قطر، مطابع على بن على، الدوحة (د.ت) ص2196.
- Gökhan Çetinsaya: Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908, Rout ledge, Newyork, 2006.p.75.
- بڕوانە: مختارات من كتاب الموصل و كركوك في الوثائق العثمانية، ترجمة، خليل علي مراد، مطبعة شفان، (السليمانية، 2005)، ص ص78-79.
- بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی هەندێ لەم ناکۆکییەکانە بڕوانە: خالد مەحمود کەریم، دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردەکان لە باکوردستانی باشوور،(1869-1914ز)، (سلێمانی، 2012)، ل ل219-231.
- پاش کوشتنی محەممەد پاشای جاف، شاترییەکان هەلاّتن و پەنایان برد بۆ لای هەمەوەندەکان، کە لەو رۆژگارەدا جوانمێری هەمەوەند سەرۆکایەتی دەکردن، کاتێك هەمەوەند رەتیکردەوە شاترییەکان بەدەستەوە

بدەن، شەڕێك لە نێوان هەمەوەند و جاف دا لە نزیك گل ڕوویدا، جافەكان لە شەڕەكەدا شكان. تەقی پاشای والی بەغداد (1880-1886ز) بۆ پاڵشتی جافەكان لەشكرێكی ڕەوانەی ناوچەكە كرد، شاترییەكان و ژن و منداڵی هەمەوەندەكان بە سەلامەتی ڕەوانەی ناوچەی قەسری شیرین كرا، لە ماوەی دوو مانگدا هەمەوەندەكان شكستیان بەهێزەكان هێنا. بڕوانە: مێجەر ئی. بی. سۆن، چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەكانی كوردستانی خواروو، ل57. بۆ وردەكاری زیاتر بڕوانە: سەرتیپ محەمەد ئەمین، هەمەوەند لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەوە تا جەنگی یەكەمی جیهانی، چ1، (سلێمانی، 2008)، ل ل 96-106.

- عباس العزاوي، موسوعة تاريخ العراق بين احتلالين، العهد العثماني الاخير(18721917)، المجلد الثامن، الدار العربية للموسوعات، بدون مكان و سنة طبع، ص50.
- گامەخڵ: یەكێكە لە گوندەكانی گەرمیان، سەر بە ناحییەی باوەنووری ئێستا، كەوتۆتە نێوان گوندی هەوارە ڕەقە و ژاڵانی ڕوغزایی لە باكوور و سەرناوە لە باشوور.
- بڕوانە: تاریخی جاف، ل ل204-205.
- بۆ زیاتر بڕوانە: حوسێن ئیسماعیل خان دەلۆ، ناوچەی كفری لە نێوان ساڵانی (1914-1945)، لێكۆڵینەوەیەكە لە بارودۆخی ڕامیاری و كۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری، چ1، (كەركوك، 2010)، ل ل34-35.
- بڕوانە: مختارات من كتاب الموصل و كركوك في الوثائق العثمانية، المصدر السابق، ص79.
- یاكوب كەرەتاش، هەوڵە ئاشتەواییەكانی دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان هۆزە كۆچەرەكانی ڕۆژهەڵات و باشووری و ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵدا،و. شەماڵ حەویزی، گۆڤاری ئەكادیمیای كوردی، (ژمارە 32ی ساڵی 2015)، ل403.
- بەڵگەنامەیەكی نیوەی یەكەمی سەدەی هەژدەهەم، تیشك دەخاتە سەر شەڕو كوشتارێكی جافەكان بۆ باجەڵان، لە چارەكی یەكەمی سەدەی هەژدەهەمدا، بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامەیە جافەكان بەفیت و هاندانی خانی سنە هەڵیانكوتاوەتە سەر (عوسمان بەگ)ی میری باجەڵان لە قەسری شیرین، ئاكام عوسمان بەگ و ژمارەیەكی زۆریان لە بنەماڵەی باجەڵان كوشتووە. بەڵگەنامەكە تەنها ئاماژە بۆ ژمارەی قوربانییەكان و ئەو لیژنەیە دەكات، كە بەسەرۆكایەتی قازی بەغداد پێكهێنراوە تا لە شوێنێكی گونجاوی سەر سنووردا لە تاوانەكە بكۆڵنەوە. بەگوێرەی دابەشكردنە كارگێڕییەكانی عوسمانی، لە ساڵی (1700ز)، هەردوو لیوای دەرنە و دەرەتەنگ تێكەڵدەكرێن و بە پێشنیاری ئیسماعیل پاشای والی بەغداد، بەشێوەی هەمیشەیی دەسپێردرێت بە عوسمان بەگی باجەڵان. بەبڕوای ئێمە كوشتاری باجەڵانەكان بە فیتی خانی سنە پێدەچێت لە چوارچێوەی ئەو ناكۆكیانەدا بێت، كە لە نێوان عوسمانییەكان و ئێرانی سەفەوی ئەو ڕۆژگارەدا هەبووە، بۆ دەستبەسەراگرتنی ئەو ناوچەیە، چونكە خاڵی بەیەكگەیشتن و سنووری نێوان هەردوو دەوڵەتی پێكهێناوە و هەردوولای ناكۆك وەك شوێنێكی ئیستراتیجی لێیان ڕوانیوە. بڕوانە: عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكورد الحديث، ط1، مطبعة الثقافة، (اربيل، 2008)، ص ص 248-249. فاضل بيات، المصدر السابق، ص ص 312-313.

- **عەزیز خانی باجەلان**(؟ - 1903): مەبەست "عەزیز خانی جموور"ە، کە لە سەرچاوەکاندا بە عەزیز خانی باجەلان، یان عەزیز شجاع الممالك ناسراوە، یەکێکە لە سەرۆك و کەسایەتییە دیار و ناسراوەکانی جموور، لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەم دا، مەسعود میرزا (ظل السلطان)ی حاکمی کرماشان، وەك پارێزەرێکی سنوور، ئەو زەوی و زارانەی کەوتۆتە نێوان هەردوو ڕووباری ئەڵوەن و سیروان پێسپاردووە. کە ناوەندەکەی قۆرەتوو بووە، نێوبراو لە چارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و ساڵانی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، ڕۆڵێکی کارایی لە ڕووداوەکانی ناوچەکەدا هەبووە. بەتایبەتی ئەو ڕووداوانەی کە بەندن بە دەرهێنانی نەوتی چیا سورخ لە سەرەتای ساڵانی سەدەی بیستەم. بۆ زیاتر بڕوانە: مامۆستا حەعفەر، عەزیز خان جموور، (لە چوارچێوەی کتێبی: مێژووی خانەقین، ئامادەکردنی، مامۆستا حەعفەر" فازیل کریم ئەحمەد")، ب1، سلێمانی، 2017، ل ل 317-331. خالد محمود کریم، جیاوکی دارسی و هەڵکۆڵین لە چیا سورخ یەکەمین چاڵە نەوتییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوڕاست، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان(ژمارە(12)، بەرگی سێیەم، ساڵی 2017، ل185-186. مەزاهر باجەلان، ئێلی باجەلان لە سەفەوییەکانەوە تا کۆتایی قاجارەکان، و. جەلیل مورادی و کاروان عوسمان، چ1، (سلێمانی 2014)، ل ل87.
- بڕوانە: مەلا ئەحمەد مەحموود عەلی، جموور چین، لە چوارچێوەی کتێبی (مێژووی خانەقین، ئامادەکردنی، مامۆستا حەعفەر"فازیل کریم ئەحمەد"، ب1، (سلێمانی، 2017)، ل ل 342 و 362.
- عباس العزاوی، المصدر السابق، ص78. هەڵبەتە ئاگاداری ئەوەین، کە لە ساڵانی داهاتوودا ناکۆکی و ئاژاوە دەکەوێتە نێوان عەزیز خان و جوامێر ئاغای هەمەوەندەوە. بۆ وردەکارییەکان بڕوانە: مەلا ئەحمەد مەحموود عەلی، سەرچاوەی پێشوو، ل344-349.
- بەگوێرەی نوسینەکانی (10ی مارسی ساڵی 1891ز.) ژاك دمۆرگان، دوانزە ساڵێك پێش ئەو مێژووە، دەسەڵاتدارانی ئێران پاراستنی سنووری زەوی و زارەکانی نێوان حەلوان و ڕووباری سیروان-یان داوە بە عەزیز خان، بە پلەی سەرتیپ-ییەوە، لەگەڵ موچەیەکی ساڵانە، کە بڕەکەی شەش تمەن (480 فرانك) بووە. بڕوانە: کوردستان لە لێکۆڵینەوەکانی ژاك دومۆرگاندا، و. سعید خضری و ئاسۆ عبدالرحمن، چ1، چابخانەی گەنج، (سلێمانی، 2012)، ل126.
- ئەگەرچی بەگوێرەی پەیماننامەی ئەرزەڕۆمی دووەم، لە ساڵی (1847ز)، دەبوو ئێران دەست لە زەوی و زارە نزمەکانی بەشی خۆرئاوای ناوچەی زەهاو هەڵبگرێت، بەڵام لەڕاستیدا ئێران ئەمەی جێبەجێنەکرد. بۆیە سەرجەمی ئەو ناوچانەی کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری سیروان، بەدیاریکراوی ئەو زەوی و زارانەی دەکەونە نێوان ئەو ڕێگا سەرەکییەی لە کەلارەوە دەچێتەوە سەر قۆرەتوو و گوندی مەجید سالار تا شاخی بەمۆ لەژێر دەسەڵاتی ئێراندا مانەوە، تا دوای مۆرکردنی پرۆتۆکۆلی ئەستانە لە 16ی تشرینی دووەمی ساڵی (1913ز) و کۆنووسی دانیشتنەکانی لیژنەی دیاریکردنی سنوور لە ساڵی (1914ز). ئەو کات وەك بەشێك لە خاکی عوسمانی

ناسێنران. بڕوانە ناوەڕۆکی پرۆتۆلەکە لە: عبدالعزیز سلیمان نوار، تأریخ الشعوب الاسلامیة، مصر(بدون تأریخ طبع)، ص ص615-624.

- پێدەچێت مەحموود پاشا، گوندی سەنگەر (هەروەها گۆڕەشەلە و قەلاتەپە)ی وەك شوێنی دێرینی لقەکانی سەدانی و بەداخی سەر بەجاف زانیوە، که هەر لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم (ڕەنگە پێشووترەوە)، کردبوویانە شوێنی زستانە مانەوەی خۆیان. بڕوانە: تاریخی جاف، ل ل 161-162.
- وزارت امور خارجیه، مطالعات سیاسی و بین المللی، گزید اسناد ایران و عثمانی دەورە قاجاریە، جلد چهارم، واحد نشر اسناد، چاپ اول(تهران، 1370)، ص170.
- بڕوانە: کوردستان لە لێکۆڵینەوەکانی ژاك دومۆرگاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل126.

Kalar and Its Surrounding Area in Accordance with the Historical (1800-1900)

Khalid Mahmood Karim

Social Science Dept, College of Basic Education, Garmian University
Khalid.mahmood@garmian.edu.krd

Abstract

Kalar is a new name for an ancient area, and it has a vague survey of history since the old ages till the World War I (1914-1918) except some preliminary segments of information. According to little clues from the sources, this area has a deeper historical root in a time that it has not been discussed and uncovered in the former times sources in spite of its being a great issue for archive of history.

This study is primary attempt to shed lights on the unclearness of the area's history before the twentieth century through depending on both old and modern historical documents. And to achieve that, the study consists of an introduction and a couple of sections, the first one tries to elaborate the ancient history of the area via the archeological evidences so that a light must be thrown upon that disputed history, while the second section explains the area in the nineteenth century, and proves the research's hypothaeses which declares that before the developing of *Kalar Kon's* village, there was a village called *Sherwana* in the south of the citadel and the area was known *Sherwana* as well.